

ΠΑΝΤΕΙΟΝ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ

PANTEION UNIVERSITY OF SOCIAL AND POLITICAL SCIENCES

ΣΧΟΛΗ ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ

ΤΜΗΜΑ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ

ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ

«ΑΝΑΛΥΣΗ ΚΑΙ ΕΦΑΡΜΟΓΗ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ»

ΚΑΤΕΥΘΥΝΣΗ: «ΚΟΙΝΩΝΙΚΑ ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΑ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗ»

Η κοινωνική πολιτική την περίοδο της χούντας:

Κίνητρα και στοχεύσεις

ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

Ελένη Γιακουμίδου

Αθήνα, 2024

Τριμελής επιτροπή:

Κουμαριανός Ευάγγελος, Επίκουρος Καθηγητής Παντείου Πανεπιστημίου
(Επιβλέπων)

Σκαμνάκης Χριστόφορος, Αναπληρωτής Καθηγητής Παντείου Πανεπιστημίου

Κωτσονόπουλος Λουδοβίκος, Επίκουρος Καθηγητής Παντείου Πανεπιστημίου

Copyright © Ελένη Γιακουμίδου, 2024

All rights reserved. Με επιφύλαξη παντός δικαιώματος

Απαγορεύεται η αντιγραφή, αποθήκευση και διανομή της παρούσας διπλωματικής εργασίας εξ ολοκλήρου ή τμήματος αυτής, για εμπορικό σκοπό. Επιτρέπεται η ανατύπωση, αποθήκευση και διανομή για σκοπό μη κερδοσκοπικό εκπαιδευτικής ή ερευνητικής φύσης υπό την προϋπόθεση να αναφέρεται η πηγή προέλευσης και να διατηρείται το παρόν μήνυμα. Ερωτήματα που αφορούν τη χρήση της διπλωματικής εργασίας για κερδοσκοπικό σκοπό πρέπει να απευθύνονται προς τον συγγραφέα. Η έγκριση της διπλωματικής εργασίας από το Πάντειο Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών δεν δηλώνει αποδοχή των γνώμων του συγγραφέα.

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Η παρούσα διπλωματική εργασία ερευνά τα αίτια πίσω από την ανάδυση κοινωνικών πολιτικών κατά τα έτη 1967-1974 στον ελληνικό χώρο. Δεδομένου ότι η συγκεκριμένη χρονική περίοδος χαρακτηρίζεται από ακραία παραδείγματα πολιτικών και κοινωνικών διωγμών και ανελευθερίας, παρουσιάζει ερευνητικό ενδιαφέρον ο εντοπισμός των πολιτικών κινήτρων τα οποία οδήγησαν στην οικοδόμηση ενός προσχηματικού και υποτυπώδους συστήματος κρατικής πρόνοιας. Κεντρικό σημείο εστίασης θα αποτελέσουν τα ιδιόμορφα χαρακτηριστικά των κοινωνικών πολιτικών του πολιτικού μορφώματος το οποίο εγκαθιδρύθηκε βίαια και καταναγκαστικά με αρωγό στο έργο αυτό τις στρατιωτικές δυνάμεις του κράτους της Δεξιάς. Αυτά συντέλεσαν στην κατάλυση της ιδιόμορφης δημοκρατίας εκείνης της περιόδου, σε ένα κλίμα πολιτικής αστάθειας, επισφάλειας και κοινωνικής αναταραχής. Την υπόθεση της εργασίας αποτελεί η απόπειρα ηθικής νομιμοποίησης της εξουσίας απολυταρχικών καθεστώτων τα οποία μέσω της εργαλειακής χρήσης και προβολής ενός παραγόμενου κοινωνικού έργου επιχειρούν τη διάπλωση της συλλογικής μνήμης με έναν θετικά κείμενο τρόπο προς την εξουσία που επέβαλαν παρά την ουσιαστική κατάλυση της δημοκρατίας. Διατίθεται πλήθος ιστορικών δεδομένων αναφορικά με την σκοτεινή πλευρά του απολυταρχικού καθεστώτος της χούντας, η οποία συστηματικά στοχοποιούσε πολίτες που προέβαλαν αντιστασιακή δράση· κατά την ίδια χρονική περίοδο σημειώθηκαν πολλαπλά παραδείγματα ακραίας καταστολής με ποικίλους βίαιους τρόπους με πρόσχημα ότι οι διαφωνούντες και εξεγείροντες αποτελούν επικίνδυνα στοιχεία για της διατήρηση της κοινωνικής συνοχής. Μερικοί από τους πυλώνες κοινωνικής πρόνοιας πάνω στους οποίους στηρίζεται το παραγόμενο κοινωνικό έργο και στους οποίους θα δοθεί έμφαση αφορούν ενδεικτικά τους τομείς της υγείας, της εκπαίδευσης, της κοινωνικής ασφάλισης καθώς επίσης και της οικονομικής πολιτικής. Επιπλέον, θα φωτιστεί ο επαγγελματικός κλάδος της κοινωνικής εργασίας και συγκεκριμένα οι σχέσεις του με το καθεστώς της συγκεκριμένης περιόδου προκειμένου να αναδειχθεί η απόπειρα ιδεολογικής νομιμοποίησης αλλά και η ιστορική εξέλιξη του επαγγέλματος.

ΛΕΞΕΙΣ ΚΛΕΙΔΙΑ:

Δικτατορία, Κοινωνική Πολιτική, Νομιμοποίηση, Κοινωνική Εργασία

ABSTRACT

This thesis investigates the reasons behind the emergence of social policies in the years 1967-1974 in Greece. Given that this period of time is characterized by extreme examples of political and social persecution and unfreedom, it is academically interesting to identify the political motives that led to the construction of a sham and rudimentary system of state welfare. The central focus will be on the peculiar characteristics of the social policies of the political form that was established violently and coercively, with the military forces of the right-wing state as an. These contributed to the demise of the period's odd type of democracy, in a climate of political instability, precariousness and social unrest. The hypothesis of the paper is the attempt to morally legitimize the power of authoritarian regimes which, through the instrumental use and projection of a produced social work, attempted to shape collective memory in a positively textual way towards the power they imposed despite the effective dismantling of democracy. A plethora of historical data is available regarding the darker side of the junta's authoritarian regime, which systematically targeted resistant citizens; during the same period of time there were multiple examples of extreme repression in various violent ways under the pretext that dissidents and rebels were dangerous elements for the maintenance of social cohesion. Some of the pillars of social welfare on which the social work produced is based and which will be emphasized include the areas of health, education, social security and economic policy. In addition, the professional sector of social work will be illuminated, and in particular its relations with the regime of the period in question, in order to highlight the attempt at ideological legitimation and the historical development of the profession.

KEY WORDS:

Dictatorship, Greece, Military Junta, Social Policy, Legitimation, Social Work

Φοβάμαι

Φοβάμαι

τους ανθρώπους που εφτά χρόνια
έκαναν πως δεν είχαν πάρει χαμπάρι
και μια ωραία πρωία –μεσούντος κάποιου Ιουλίου–
βγήκαν στις πλατείες με σημαιάκια κραυγάζοντας
«Δώστε τη χούντα στο λαό».

Φοβάμαι τους ανθρώπους
που με καταλερωμένη τη φωλιά
πασχίζουν τώρα να βρουν λεκέδες στη δική σου.

Φοβάμαι τους ανθρώπους
που σου 'κλειναν την πόρτα
μην τυχόν και τους δώσεις κουπόνια
και τώρα τους βλέπεις στο Πολυτεχνείο
να καταθέτουν γαρίφαλα και να δακρύζουν.

Φοβάμαι τους ανθρώπους
που γέμιζαν τις ταβέρνες
και τα 'σπαζαν στα μπουζούκια
κάθε βράδυ
και τώρα τα ξανασπάζουν
όταν τους πιάνει το μεράκι της Φαραντούρη
και έχουν και «απόψεις».

Φοβάμαι τους ανθρώπους
που άλλαζαν πεζοδρόμιο όταν σε συναντούσαν
και τώρα σε λοιδορούν
γιατί, λέει, δεν βαδίζεις στον ίσιο δρόμο.

Φοβάμαι, φοβάμαι πολλούς ανθρώπους.

Φέτος φοβήθηκα ακόμα περισσότερο.

Το ποίημα «Φοβάμαι» γράφτηκε τον Νοέμβρη του 1983 και δημοσιεύτηκε στην
εφημ. *Αυγή*.

ΕΥΧΑΡΙΣΤΙΕΣ

Πριν προχωρήσουμε στο κυρίως μέρος της εργασίας, κρίνεται αναγκαία η απόδοση ευχαριστιών εκεί που αρμόζουν. Ξεκινώντας, θα ήθελα να ευχαριστήσω το τμήμα της Κοινωνικής Πολιτικής του Παντείου Πανεπιστημίου και τους ανθρώπους που το απαρτίζουν και το στελεχώνουν ακαδημαϊκά, διδακτικά και διοικητικά. Το παρόν πρόγραμμα μεταπτυχιακών σπουδών αποτελεί ένα από τα λίγα στην Ελλάδα στο οποίο η φοίτηση παραμένει δωρεάν, παρέχοντας, έτσι ευκαιρίες σε φοιτητές και φοιτήτριες από κάθε κοινωνικό και οικονομικό υπόβαθρο να συμμετέχουν στο εκπαιδευτικό ταξίδι του μεταπτυχιακού διπλώματος χωρίς να επιβαρύνονται οικονομικά. Με αυτόν τον τρόπο διατηρείται ο δημοκρατικός και μη ταξικός χαρακτήρας που θα έπρεπε να ενέχει η εκπαιδευτική διαδικασία. Φυσικά, αναγνωρίζουμε ότι η απουσία διδασκόντων έχει επιτευχθεί εξαιτίας των ατέρμωνων αγώνων των διδασκόντων κάτι για το οποίο ως φοιτητές και φοιτήτριες είμαστε βαθιά ευγνώμονες. Επιπλέον, οφείλω ένα μεγάλο ευχαριστώ στο σύνολο της εκπαιδευτικής κοινότητας του πανεπιστημίου -και δη του τμήματος- η οποία εμβάθυνε την συνολικότερη ακαδημαϊκή και επιμορφωτική μου εμπειρία. Καθηγητές/ καθηγήτριες, διδακτικό προσωπικό και συμφοιτητές/ συμφοιτήτριες συνέβαλαν όλοι και όλες στην κτήση ακαδημαϊκών εφοδίων τα οποία θα με συνοδεύουν μία ζωή.

Έπειτα θα ήθελα να ευχαριστήσω, τον καθηγητή, Ευάγγελο Κουμαριανό για την επίβλεψη της παρούσας εργασίας. Ακόμα, ένα θερμό ευχαριστώ οφείλω στον καθηγητή μου Χριστόφορο Σκαμνάκη, ο οποίος από την πρώτη στιγμή που εισήλθα στη σχολή μου μετέδωσε το αίσθημα της ασφάλειας για αυτό το νέο ακαδημαϊκό μου βήμα, ενώ μέσα από τις συζητήσεις μας στα μαθήματα του με προβληματίσε και με «ξεβόλεψε» ωθώντας με, έτσι, στη σύλληψη του θέματος της παρούσας εργασίας. Η στήριξή του ήταν αμέριστη και αδιάκοπη αυτά τα τρία αγχωτικά και πιεστικά εξάμηνα και χωρίς την βοήθειά του δεν γνωρίζω πώς θα είχα κατορθώσει την ολοκλήρωση του παρόντος μεταπτυχιακού προγράμματος.

Τέλος, ένα θερμότατο ευχαριστώ οφείλω στο οικείο μου περιβάλλον- το οικογενειακό και το φιλικό μου δίκτυο. Χωρίς την στήριξή τους η παρακολούθηση του μεταπτυχιακού προγράμματος αλλά και η εκπόνηση της παρούσας διπλωματικής

εργασίας θα ήταν ιδιαίτερα δύσκολη υπόθεση καθώς μου παρείχαν στήριξη και συντροφιά σε κάθε βήμα. Ευχαριστώ τους γονείς μου, καθώς και τους παππούδες μου και τις γιαγιάδες μου για την αγάπη και την επιμονή τους να ανοίξω τα φτερά μου στον ακαδημαϊκό χώρο όλα αυτά τα χρόνια. Ευχαριστώ τα αδέρφια μου για την υπομονή τους, και τέλος ευχαριστώ τα αγαπημένα μου πρόσωπα που πιστεύουν σε μένα, και συγκεκριμένα τους Α.Μ., Ν.Γ., Μ.Ζ., Α.Σ.

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΕΙΣΑΓΩΓΗ	10
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1 ^ο : ΑΠΟΣΑΦΗΝΙΣΗ ΕΝΝΟΙΩΝ, ΘΕΩΡΗΤΙΚΟ ΠΛΑΙΣΙΟ	13
1. Χούντα	13
2. Δικτατορία των συνταγματαρχών	13
3. Κοινωνική πολιτική.....	14
4. Μέτρα κοινωνικής προστασίας.....	14
5. Κοινωνικό κράτος	14
6. Κράτος έκτακτης ανάγκης.....	16
7. Σύγκριση φασισμού Μεταξά και κράτος έκτακτης ανάγκης 1967-1974.....	16
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2 ^ο : Η ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΣΤΗ ΧΟΥΝΤΑ: ΠΑΡΑΔΕΙΓΜΑΤΑ ΠΑΡΕΜΒΑΣΕΩΝ.....	19
1. Εκπαιδευτικό σύστημα	25
2. Τριτοβάθμια εκπαίδευση	26
3. Πολιτική για την υγεία.....	28
4. Οικονομική πολιτική.....	29
Συμπερασματικές Παρατηρήσεις	30
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3 ^ο : Η ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ ΣΤΗ ΧΟΥΝΤΑ.....	33
1. Θέτοντας το ιστορικό πλαίσιο για την ανάπτυξη του επαγγέλματος	34
2. Σχέσεις συμφέροντος	36
ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ.....	38
ΕΠΙΛΟΓΟΣ.....	42
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ.....	44

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Συνομιλώντας με συμπολίτες μας οι οποίοι βίωσαν ως ενήλικες την περίοδο 1967-1974, φανερώνεται ενίοτε μία γλυκόπικρη ανάκληση αναμνήσεων και αναπόληση της κατάστασης της κοινωνίας κατά την επταετία της Χούντας. Κλασικό παράδειγμα αποτελούν οι εκφράσεις «Στην Χούντα κοιμόμασταν με τα παράθυρα ανοιχτά» ή «Τουλάχιστον ο Παπαδόπουλος έφτιαξε δρόμους». Τέτοιες αναμνήσεις υποδηλώνουν ότι παρά τα όσα έχουν γίνει γνωστά σχετικά με τα δεινά που προκάλεσε η Χούντα, τους διωγμούς δημοκρατικών πολιτών, την ανελευθερία, την φτώχεια κοκ, έχει παραμείνει στη συνείδηση σημαντικής μερίδας του πληθυσμού ότι η δικτατορία των συνταγματαρχών παρήγαγε κοινωνικό έργο. Εντύπωση προκαλεί το γεγονός ότι η ανάμνηση αυτή δεν ανήκει αποκλειστικά σε (ακρο-)δεξιούς πολίτες ή νοσταλγούς της χούντας αλλά και δημοκρατικούς πολίτες, πολλές φορές ανεξαρτήτως ιδεολογικού προσανατολισμού.

Δεδομένων των παραπάνω, λοιπόν, από κοινωνιολογικής όψης, παρουσιάζει ενδιαφέρον η μελέτη των κινήτρων πίσω από την υλοποίηση κοινωνικών παρεμβάσεων από μία αντιδημοκρατική, αντιλαϊκή, στρατιωτική, πραξικοπηματική κυβέρνηση. Εξάλλου θα αποτελούσε αυταπάτη το να θεωρήσει κάποιος ότι πίσω από το κοινωνικό έργο που παρήχθη κρύβονταν αγνές προθέσεις, δεδομένου ότι κάνουμε λόγο για ένα αντικοινωνικό, ακροδεξιό καθεστώς το οποίο συχνά επιδιόταν σε διωγμούς, ανελεύθερες πρακτικές και λογοκρισία για την κατάπνιξη των αντιφρονούντων. Σύμφωνα με τον Τσιρίδη (2017, σ. 303-304),

Μετά την 21η Απριλίου 1967, το αυταρχικό καθεστώς θέσπισε νομοθετικές ρυθμίσεις και χρησιμοποίησε βία για να διαλύσει τις προδικτατορικά αναγνωρισμένες οργανώσεις, οι οποίες θα μπορούσαν να αποτελέσουν, ή φάνηκε ήδη νωρίς ότι αποτελούσαν, εστίες αντίστασης προς τους Συνταγματάρχες. Παράλληλα με τα τυπικά μέσα καταστολής που στόχευαν κυρίως στην εξάλειψη των τυπικών μορφών αντίστασης, χρησιμοποιήθηκαν και άτυπα, που επεξέτειναν την καθεστωτική καταστολή σε όλα τα επίπεδα της δημόσιας σφαίρας, με σκοπό τη δίωξη ακόμη και άτυπων σχηματισμών της κοινωνίας πολιτών.

Με αφορμή αυτό, εγείρεται ο προβληματισμός του κινήτρου για το οποίο προχώρησαν σε έναν αριθμό κοινωνικών παρεμβάσεων οι οποίες έμειναν επιτυχώς στις συνειδήσεις των πολιτών ως αγνές πράξεις μίας φιλολαϊκής κυβέρνησης που αφουγκράζεται τις ανάγκες της κοινωνίας.

Ενδέχεται, όμως, να μιλάμε για απλές επιδείξεις κροκοδείλιου ενδιαφέροντος με σκοπό τη νομιμοποίηση του δικτατορικού αντιλαϊκού καθεστώτος στις συνειδήσεις του λαού; Μήπως τα έργα στα οποία προχώρησαν οι χουντικοί ήταν λαϊκιστικές επιδείξεις με σκοπό να διαπλάσουν ένα προφίλ κοινωνικής ευθύνης για να σφετεριστούν την εύνοια του συνόλου;

Φυσικά, οι όποιες ενέργειες κοινωνικού χαρακτήρα στις οποίες προχώρησαν οι συνταγματάρχες έχουν πολύ συγκεκριμένο προφίλ και χαρακτηριστικά τα οποία θα αναλύσουμε παρακάτω. Ωστόσο αξίζει να αναφέρουμε συνοπτικά ότι δεν επρόκειτο για την εφαρμογή ενός ολοκληρωμένου σχεδίου παρέμβασης με σκοπό την κοινωνική δικαιοσύνη και την κοινωνική ευημερία, μέσω της αναδιανομής - βασικές στοχεύσεις της κοινωνικής πολιτικής, σύμφωνα με τον Βενιέρη (2015)- αλλά πελατειακού τύπου εξυπηρετήσεις και κορπορατιστικές εκδηλώσεις με σκοπό την εξυπηρέτηση κοινωνικών ομάδων ενδιαφέροντος και απώτερο στόχο την εξασφάλιση της κοινωνικής υποταγής στο καθεστώς. Σύμφωνα με τον Σωτηρόπουλο (1999), η κοινωνική πολιτική που προωθήθηκε κατά τη δικτατορία των συνταγματαρχών ασκήθηκε με ανισοβαρή επινεμητικό τρόπο που θυμίζει τις πρακτικές που ακολουθούνταν στην μετεμφυλιακή Ελλάδα, καθιστώντας, έτσι, την χουντική επταετία μία συνέχεια στην ροή την ελληνικής κοινωνικής πραγματικότητας.

Κατά γενική ομολογία οι παραπάνω παράγραφοι σκιαγραφούν τις σκέψεις και τους προβληματισμούς πάνω στα οποία στήθηκε η παρούσα διπλωματική εργασία. Για να πλαισιωθεί η συγκεκριμένη θεωρητική αναζήτηση με έναν τρόπο που θα έχει ερευνητικό αντίκτυπο, έκρινα σημαντική την εστίαση στον χαρακτήρα των κοινωνικών πολιτικών της περιόδου, διατηρώντας στο προσκήνιο τα δρώμενα στον χώρο της επιστήμης της κοινωνικής πολιτικής στον δυτικό κόσμο εκείνη την περίοδο. Επιπλέον, δεδομένου ότι επαγγελματικά και προπτυχιακά προέρχομαι από τον χώρο της κοινωνικής εργασίας, αποφάσισα να αφιερώσω ένα κεφάλαιο στη μελέτη του επαγγέλματος επί την περίοδο της δικτατορίας των συνταγματάρχων, πώς αυτό διαπλάστηκε και εξελίχθηκε μέσα από αυτή την ιστορική συγκυρία μίας και κάνουμε λόγο για ένα νεότευκτο επάγγελμα για τον ελλαδικό χώρο εκείνης της εποχής. Κρίνω ότι παρουσιάζει ερευνητικό ενδιαφέρον η μελέτη του κλάδου της κοινωνικής

εργασίας μίας και σαν επάγγελμα αποτελεί την πρακτική εφαρμογή των κοινωνικών πολιτικών που σχεδιάζονται και διαφαίνεται ο χαρακτήρας τους μέσα από αυτό. Για να καταστεί ερευνητικά ολοκληρωμένο το παρόν εγχείρημα, θα προχωρήσω σε πρώτη φάση σε μία αποσαφήνιση των εννοιών που θα φωτιστούν παρακάτω, αποσκοπώντας στην δημιουργία ενός στιβαρού θεωρητικού πλαισίου πάνω στο οποίο θα πατήσει μετέπειτα η εργασία. Έπειτα, θα ερευνήσουμε έναν αριθμό κοινωνικών παρεμβάσεων που υλοποιήθηκαν -ή έστω προορίζονταν προς υλοποίηση- από την χουντική κυβέρνηση και θα καταλήξουμε στο κεφάλαιο εξέτασης της κοινωνικής εργασίας, ως πρακτικός εκφραστής της κοινωνικής πολιτικής, κατά την εν λόγω χρονική περίοδο.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1^ο : ΑΠΟΣΑΦΗΝΙΣΗ ΕΝΝΟΙΩΝ, ΘΕΩΡΗΤΙΚΟ ΠΛΑΙΣΙΟ

Στόχο του παρόντος κεφαλαίου αποτελεί το να τεθούν τα θεμέλια και να αποδοθούν οι ορισμοί των εννοιών οι οποίες θα αξιοποιηθούν στην εργασία μετέπειτα, προκειμένου να οικοδομηθεί ένα, όσο το δυνατόν πιο στιβαρό θεωρητικό και χρονικό-ιστορικό πλαίσιο. Οι έννοιες που θα φωτιστούν στο παρόν κεφάλαιο είναι οι εξής: χούντα, δικτατορία των συνταγματαρχών, κοινωνική πολιτική, μέτρα κοινωνικής προστασίας, κοινωνικό κράτος, κράτος έκτακτης ανάγκης, διαφορά φασισμού Μεταξά και κράτος έκτακτης ανάγκης 1967-1974. Κάθε έννοια θα αποτελεί ένα διακριτό υποκεφάλαιο για την μεγαλύτερη δυνατή ευκολία του αναγνώστη.

Στόχος του παρόντος κεφαλαίου είναι να παρασχεθεί ένα δομημένο πλαίσιο προκειμένου να κατανοήσει βαθύτερα την κοινωνική πολιτική της δικτατορίας των συνταγματαρχών, τα κίνητρα πίσω από τον σχεδιασμό της και την απόπειρα άντλησης νομιμοποίησης μέσα από αυτή. Στην ουσία θα προσπαθήσουμε να νοηματοδοτήσουμε τις όποιες έννοιες θα πραγματευτούμε παρακάτω αλλά και να απαντήσουμε σε βασικά ερωτήματα προκειμένου να εξαλείψουμε τα όποια εννοιολογικά κενά μπορεί να προκύψουν.

1. Χούντα

Ο όρος «χούντα» είναι ισπανικής προέλευσης και «αρχικά σήμαινε απλώς συνάρθρωση, συναρμογή, κατ' επέκταση συνάθροιση, ένωση και τελικώς επιτροπή ή συμβούλιο» (Καλλιβερετάκης, 2013). Στην πορεία, η έννοια ταυτίστηκε με τα ανελεύθερα καθεστώτα που άρχισαν να ανθίζουν στον δυτικό κόσμο. Στην ελληνική περίπτωση, με τον λαϊκό όρο «χούντα» αναφερόμαστε στη στρατιωτική δικτατορία του 1967-1974, γνωστή επίσης ως «δικτατορία των συνταγματαρχών».

2. Δικτατορία των συνταγματαρχών

Δύσκολο να ορίσει κανείς μία έννοια τόσο ευρεία με προεκτάσεις κοινωνικές, πολιτικές, ιστορικές, οικονομικές και χρονικές. Επί της ουσίας η παρούσα εργασία, στο σύνολό της πραγματεύεται ποικίλες προεκτάσεις του φαινομένου, εστιάζοντας κυρίως στην κοινωνική πολιτική που το συγκεκριμένο καθεστώς παρήγαγε. Σίγουρα, πρόκειται για ένα πολιτικό μόρφωμα που επιβλήθη με αρωγό τις στρατιωτικές δυνάμεις Σύμφωνα με την Μαλέα (2022), τα Απριλιανά δεν θα έπρεπε να εκπλήξουν κανέναν, αφού οι άρχοντες του καθεστώτος το προανήγγειλαν ξεκάθαρα, απλά με

έναν τρόπο πιο λείο και αναίμακτο. Οι δηλώσεις για Εθνική Ανεξαρτησία, κράτος Δικαίου, εκσυγχρονισμό, και κοινωνική δικαιοσύνη δεν ήταν νέες. Έχουν εκφραστεί διάφορες απόψεις σχετικά με την ερμηνεία της Δικτατορίας, ορισμένοι τη χαρακτηρίζουν ως φασισμό, άλλοι ως νεοφασισμό. Συνήθως, ο όρος φασισμός αναφέρεται σε ένα κοινωνικό φαινόμενο που προκύπτει μετά τον πρώτο παγκόσμιο πόλεμο σε περιόδους κρίσης του ιμπεριαλισμού και του καπιταλιστικού συστήματος. Συνδέεται με τον αντικοινοβουλευτισμό, την αντίθεση στη δημοκρατία και την κοινωνική αλλαγή. Επικρατέστερη είναι η άποψη ότι πρόκειται για μια στρατιωτική δικτατορία, παρά για φασιστική, που υποστηρίζει ξένα συμφέροντα και είναι εμπνευσμένη από τις "οδηγίες" των Ηνωμένων Πολιτειών.

3. Κοινωνική πολιτική

Καίρια κρίνεται η αποσαφήνιση της έννοιας της κοινωνικής πολιτικής, καθώς οι προεκτάσεις αυτής θα μελετηθούν παρακάτω. Ως αφετηρία θα αξιοποιήσουμε έναν λιτό και περιεκτικό ορισμό, αυτόν του Βενιέρη, ο οποίος αντλεί έμπνευση από τις προσεγγίσεις κλασικών θεωρητικών (Spicker, Dean, Titmuss, Marshall, Townsend). Σύμφωνα με τον ίδιο, λοιπόν, «... πρώτον ... ως κοινωνική πολιτική ορίζεται μία σχεδιασμένη κυβερνητική παρέμβαση για να αναδιανέμει πόρους και να επηρεάσει την ευημερία με γνώμονα την κοινωνική δικαιοσύνη· δεύτερον, ... η κοινωνική πολιτική προσδιορίζεται από ένα οργανωμένο φάσμα αλληλένδετων θεσμών και πολιτικών που επιδρούν θετικά στην ευημερία των πολιτών» (Βενιέρης, 2005, σ. 20-21).

4. Μέτρα κοινωνικής προστασίας

Τα μέτρα κοινωνικής προστασίας συνδέονται άρρηκτα με τις έννοιες της κοινωνικής πολιτικής, της κοινωνικής προστασίας και της κοινωνικής ευημερίας. Επί της ουσίας, σύμφωνα με την Ευρωπαϊκή Ένωση, σαν όρος πρόκειται για τις «μεταβιβάσεις σε νοικοκυριά, σε χρήμα ή σε είδος, με σκοπό την ανακούφισή τους από το οικονομικό βάρος μιας σειράς κινδύνων ή κοινωνικών αναγκών» (Eurostat, 2020, όπως αναφέρεται στο Φερώνας & Λαλιώτη, 2021, σ. 10).

5. Κοινωνικό κράτος

Ο ορισμός της πολυσήμαντης έννοιας του κοινωνικού κράτους δεν αποτελεί απλό εγχείρημα, καθώς η ορθότητά του εξαρτάται άμεσα από την ιδεολογική αφετηρία και

οπτική του εκάστοτε αναγνώστη. Στην παρούσα εργασία θα αξιοποιήσουμε τους εξής δύο ορισμούς, όπως αναφέρονται στο Μαράντου (2014).

Σύμφωνα με τον Χατζόπουλο (2010), ως κοινωνικό κράτος ορίζουμε

τη μορφή εκείνη του σύγχρονου αστικού κράτους που προέκυψε μετά τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο και αποβλέπει στη διασφάλιση, μέσα από μηχανισμούς δικαιότερης αναδιανομής του πλούτου, ενός ικανοποιητικού επιπέδου κοινωνικής δικαιοσύνης και συνοχής. Η πραγμάτωση των κοινωνικών δικαιωμάτων (λ.χ. δημόσια υγεία, παιδεία, κοινωνική ασφάλιση, εργασία, προστασία ευπαθών κατηγοριών πολιτών κ.ά.) αποτελεί το βασικότερο μέσο για την επίτευξη των στόχων του κοινωνικού κράτους.

Από την άλλη οπτική, κατά τον Βερναδάκη (2009), το κοινωνικό κράτος αποτελεί το απότοκο του μεταπολεμικού συμβιβασμού μεταξύ κεφαλαίου και εργασίας στις δυτικές χώρες. Αυτός ο συμβιβασμός περιλαμβάνει την αποδοχή της λειτουργίας των θεσμών της ελεύθερης αγοράς και του οικονομικού ανταγωνισμού από τις δυνάμεις της εργασίας, ενώ παράλληλα το κεφάλαιο αναγνωρίζει κοινωνικά και οικονομικά δικαιώματα των κυριαρχούμενων τάξεων. Κατά την κλασική θεωρία, το κοινωνικό κράτος έχει ως στόχο να βελτιώσει την καθημερινή ευημερία των ανθρώπων και να επιβάλει ισορροπημένες κοινωνικές συνθήκες εντός του καπιταλιστικού συστήματος.

Εφαρμόζοντας τα παραπάνω στην υπό μελέτη περίπτωση της δικτατορίας των συνταγματαρχών, αποτελεί από μόνο του αντικείμενο έρευνας το κατά πόσο κάνουμε λόγο για κοινωνικό κράτος στην εν λόγω περίπτωση. Εξάλλου, στον ελληνικό χώρο, θα μπορούσε κανείς να υποστηρίξει ότι τα θεμέλια για την οικοδόμηση κοινωνικού κράτους -με τις όποιες παθογένειες αυτό παρουσίασε- τέθηκαν πολύ αργότερα, με την ενδυνάμωση, και εν συνεχεία, ανέγερση των σοσιαλιστών στην εξουσία. Σύμφωνα με τον Σκαμνάκη (2022), τότε τέθηκαν οι βάσεις για την υλοποίηση ενός συστήματος κοινωνικής προστασίας, περίπου στα τέλη της δεκαετίας του 70 και τις αρχές του 80, σε μία ριζοσπαστική για την εποχή προσπάθεια ριζοσπαστικοποίησης της κοινωνικής πολιτικής.

Επομένως, δεν μπορούμε να μιλάμε για κοινωνικό κράτος, αφού αυτό απαιτεί δημοκρατία και συναίνεση. Τότε μήπως μιλάμε για κάποια σκόρπια μέτρα κοινωνικών παρεμβάσεων, προσανατολισμένα προς τις κοινωνικές ομάδες των

οποίων επιθυμούσε να σφετεριστεί την εύνοια σε ένα κλίμα αυταρχικού κορπορατισμού; Και αν η απάντηση είναι ναι, τότε πώς θα μπορούσαμε να ισχυριστούμε ότι το δικτατορικό καθεστώς παρήγαγε στέρα κοινωνική πολιτική;

6. Κράτος έκτακτης ανάγκης

Δεδομένου ότι η παρούσα εργασία μελετά τις πολιτικο-οικονομικές προεκτάσεις ενός αυταρχικού καθεστώτος, κρίνεται σημαντική η αποσαφήνιση του όρου «κράτος έκτακτης ανάγκης». Για εκτεταμένη ανάλυση του όρου βλ. Πουланτζάς 2006, Φασισμός και Δικτατορία.

Συνοπτικά, ο Πουланτζάς (2006) εξετάζει τη φασιστική ιδεολογικοποίηση, εντοπίζοντας συνάψεις και αποκλίσεις μεταξύ Φασισμού και Εθνικοσοσιαλισμού. Συγκεκριμένα, ορίζει τον Φασισμό ως "καθεστώς εκτάκτου ανάγκης," τον χαρακτηρίζει ως τύπο καπιταλιστικού κράτους με δίκτυα, εντός εκτάκτων συνθηκών. Ο ορισμός του "Κράτους Εκτάκτου Ανάγκης" εστιάζει στην ανατροπή δυνάμεων, τον ρόλο των ιδεολογικών μηχανισμών, και τη νέα λειτουργία του κράτους στην αναδιοργάνωση της ηγεμονίας. Οι τάξεις-στηρίγματα, ως διανοητικά και κοινωνικά υποστηρικτικά στρώματα, ενσωματώνουν τα χαρακτηριστικά της ιδεολογίας και δρουν εντός του κράτους. Σύμφωνα με τον Χαραλάμπη, όπως αναφέρεται στο Ραϊτσίνης (2016, σ. 16-17) στην Ελλάδα του 1967 εγκαθιδρύθηκε «ένα ιδιόμορφο κράτος εκτάκτου ανάγκης. Η δικτατορία των συνταγματαρχών απέτυχε, παρ' όλα αυτά, να μετεξελιχθεί σε ένα καταπιεστικό πελατειακό πολίτευμα, επειδή έλειπαν δύο αποφασιστικοί παράγοντες: η στρατιωτική ενότητα και η πολιτική πελατεία». Αυτό αποτελεί και την θεμελιώδη διάκριση ανάμεσα από ένα καθαρόαιμο φασιστικό καθεστώς, και το κράτος έκτακτης ανάγκης του 1967-1974.

7. Σύγκριση φασισμού Μεταξά και κράτος έκτακτης ανάγκης 1967-1974

Σύμφωνα με την Ταμαλαλίδου (2014), ο φασισμός του Ι. Μεταξά, όπως κάθε απολυταρχικό καθεστώς, επέβαλε αυστηρή παρακολούθηση, εκδιώξεις, έλεγχο και αστυνόμευση στην κοινωνία. Πριν ανέλθει στην εξουσία κυριαρχούσε ένα ευρύτερο πλαίσιο λαϊκής απογοήτευσης από το αστικό σύστημα, ταυτοχρόνως με την ανάδυση του κομμουνισμού, κάτι που εκμεταλλεύτηκε προωθώντας καινοτόμες ιδέες για κοινωνική μεταρρύθμιση. Ως ορθολογιστής, επικέντρωσε τις στοχεύσεις του στην ενίσχυση του πατριωτισμού, της θρησκείας και της οικογένειας. Ο Μεταξάς

επιχείρησε να διαπλάσει ένα κράτος με πολίτες πειθαρχημένους και εργατικούς, υποστηρίζοντας κυρίως τους αγρότες και τους εργάτες. Η δημιουργία του Γ' Ελληνικού Πολιτισμού ήταν κεντρικός του στόχος αποσκοπώντας στην αναγέννηση του πολιτισμού, ενώ, το «τέκνο» του, η Εθνική Οργάνωση Νεολαίας αξιοποιήθηκε για τον προσηλυτισμό των νέων στις αρχές του καθεστώτος. Ο Μεταξάς, παρά τις προσπάθειες του, δεν απέκτησε ευρεία αποδοχή, εφαρμόζοντας κατασταλτικά μέτρα και ενισχύοντας τον αντικομμουνισμό και την αστυνομοκρατούμενη εξουσία. Αξίζει να σημειωθεί ότι ο δικτάτορας έδρασε κατά τη διάρκεια του Μεσοπολέμου, όποτε η Ελλάδα βίωνε ποικίλες πολιτικές, οικονομικές και κοινωνικές αναταραχές. Η παγκόσμια οικονομική ύφεση, ο Α' Παγκόσμιος Πόλεμος και η Μικρασιατική Καταστροφή επέφεραν σοβαρές επιπτώσεις. Το 1922, η άφιξη 1,5 εκατομμυρίου προσφύγων επιδείνωσε την κατάσταση. Ο Μεταξάς, αντιμετωπίζοντας προβλήματα δημόσιας υγείας, προσανατόλισε τον προϋπολογισμό σε υγειονομικές υποδομές και πρόνοια, παράγοντας ένα κοινωνικό έργο. Παρά την πρόοδο ωστόσο, η περίοδος σημαδεύτηκε από ακραία ανελευθερία, διώξεις και πολιτικές πιέσεις σε σημαντικό μέρος του πληθυσμού.

Οι διαφορές ανάμεσα στο καθεστώς του Μεταξά και την Δικτατορία των Συνραγματαρχών, εντοπίζονται κυρίως στο γεγονός ότι η πρώτη κατείχε ισχυρό λαϊκό, ιδεολογικό έρεισμα καθώς επιβλήθη σε μία περίοδο κατά την οποία ο φασισμός είχε κατακλείσει τις δυτικές κοινωνίες, καταπνίγοντας όποια ένδειξη ριζοσπαστικού αισθήματος. Αντιθέτως, στην περίπτωση της Χούντας του 1967-1974, κάνουμε λόγο για ένα «Κράτος έκτακτης ανάγκης», το οποίο δεν αποτέλεσε τομή στην ιστορία του ελληνικού κοινωνικοπολιτικού γίνεσθαι, αλλά μίας μορφής συνέχεια στην καχεκτική δημοκρατία της περιόδου (βλέπε Νικολακόπουλος, 2001) και την αντικομμουνιστική υστερία που συνόδευσε την κυρίαρχη ιδεολογία εκείνων των κυβερνήσεων, κάτι που δεν επέτρεπε την κοινωνική συναίνεση για τη δημιουργία συγκροτημένου κράτους δικαίου και κοινωνικού κράτους. Σύμφωνα με τον Τάσση (2022), η δικτατορία του 1967-1974 επήλθε σε μία περίοδο κατά την οποία τα ξένα συμφέροντα ενεπλάκησαν και χάραξαν, εν τέλει, την πολιτική πορεία της χώρας, χρηματοδοτώντας την διαιρετική τομή των εθνικιστών και των κομμουνιστών, παράγοντας έτσι ένα κράτος έκτακτης ανάγκης, με μία ενδυμασία εθνικής ενότητας

αλλά στην πραγματικότητα με στόχο την εξυπηρέτηση των συμφερόντων των μεγάλων δυνάμεων στην περιοχή.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2^ο: Η ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΣΤΗ ΧΟΥΝΤΑ: ΠΑΡΑΔΕΙΓΜΑΤΑ ΠΑΡΕΜΒΑΣΕΩΝ

Πριν προχωρήσουμε στην ανάλυση της κοινωνικής πολιτικής που σχεδίασε και ακολούθησε η δικτατορία των συνταγματαρχών, κρίνεται αναγκαία μία αναδρομή στην ανάδυση των κοινωνικών κρατών στην Ευρώπη και η αναφορά στο σύστημα που αναπτύχθηκε στην Ελλάδα με τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά του. Αυτό, αποσκοπεί στην βαθύτερη κατανόηση των κοινωνικών και πολιτικών της Χούντας, καθώς, όπως ήδη αναφέρθηκε, η συγκυρία αυτή δεν αποτελεί τομή στην ιστορική ακολουθία της Ελλάδας, αλλά ένας συνδυασμός παραγόντων που οδήγησαν σε αυτή.

Ταυτόχρονα, κρίνεται καίριας σημασίας να αναγνωριστεί το γεγονός ότι η δικτατορία των συνταγματαρχών επιβλήθη στην Ελλάδα σε μία περίοδο κατά την οποία η υπόλοιπη Ευρώπη κινούταν με διαφορετικές ταχύτητες, έχοντας αφήσει πίσω, κατά γενική ομολογία, ανελεύθερα και δικτατορικά καθεστώτα. Αντιθέτως όδευε προς μία κατεύθυνση εκδημοκρατισμού των θεσμών της και συγκεκριμένα, όσον αφορά το κοινωνικό κράτος είχε υιοθετήσει το μοντέλο του Κεϋνσιανισμού. Το Κεϋνσιανό κράτος ευημερίας, επηρεασμένο από τις ιδέες του Κεϋνς και την έκθεση Beveridge, διαμόρφωσε την 'Χρυσή Περίοδο' του Κράτους Ευημερίας μετά τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο. Βασιζόμενο στην Κεϋνσιανή θεωρία, προώθησε την παρέμβαση του κράτους για δημιουργία θέσεων εργασίας και αναδιανομή των κερδών. Η έκθεση Beveridge υποστήριξε μεταρρυθμίσεις στην κοινωνική ασφάλιση. Κατά τη μεταπολεμική περίοδο, επικράτησαν ο Κεϋνσιανισμός και η σοσιαλδημοκρατία, ενισχύοντας το Κράτος Ευημερίας με αναδιανομή εισοδήματος και αποεμπορευματοποίηση κοινωνικών κινδύνων (Γράβαρης & Πανταζής, 2011, Φερώνας & Κουραχάνης).

Η πετρελαϊκή κρίση η οποία μάστιξε τις δυτικές κοινωνίες την δεκαετία του 1970 συνέβαλε στην ανατροπή του κεϋνσιανού μοντέλου συναίνεσης και την έλευση ενός νέου μοντέλου, το οποίο, κατά τους περισσότερους αναλυτές, κυριαρχεί μέχρι και σήμερα στα κοινωνικά, οικονομικά και πολιτικά δρώμενα του δυτικού κόσμου, παρά τις όποιες διαφοροποιήσεις των τύπων κοινωνικής προστασίας -τα οποία θα αγγίξουμε παρακάτω. Φυσικά, κάνουμε λόγο για το νεοφιλελεύθερο ρεύμα ή αλλιώς μονεταριστικό μοντέλο, κατά το οποίο, σύμφωνα με τους Φερώνα και Κουραχάνη,

ενισχύεται από τη μείωση της ανεργίας και την αντικατάσταση της δημοσιονομικής πολιτικής από τη νομισματική. Η επικράτηση του νεοφιλελευθερισμού συνυφάνθηκε με την παγίωση του ανταγωνισμού και την απορρόφηση της ιδέας της ατομικής ευθύνης. Το νεοφιλελεύθερο κράτος ευημερίας, μείωσε τις κοινωνικές δαπάνες, οδηγώντας σε νέα φαινόμενα φτώχειας και εμφανίζοντας κοινωνικό αποκλεισμό. Η συνασπισμένη σχέση βιομηχανικού κεφαλαίου και συνδικάτων υποκαθίσταται από την επικυριαρχία του χρηματοπιστωτικού κεφαλαίου, συνιστώντας ένα νεοφιλελεύθερο παράδειγμα κράτους ευημερίας που εστιάζει στον εξαναγκασμό και την ατομική ευθύνη.

Όσον αφορά το ελληνικό παράδειγμα, σύμφωνα με τους Ioakimidis και Teloni (2013), κατά τα μέσα δεκαετίας του 1970, η κοινωνική πολιτική βασίζονταν σε ένα κατακερματισμένο σύστημα φιλανθρωπικών και αναιμικών ιδρυμάτων, ενώ αντί για κοινωνικές υπηρεσίες και παροχές επικρατούσε μια αποσπασματική επιδοματική πολιτική. Χαρακτηριστική ήταν, επίσης, η διάδοση και επικράτηση της διαφθοράς και του πελατειακού συστήματος, χαρακτηριστικές παθογένειες του ελληνικού κράτους πρόνοιας. Στον τομέα της κοινωνικής ασφάλισης, παρατηρείται μία εύνοια προς τους δημοσίους υπαλλήλους και, δη, τους κατόχους καίριων θέσεων για την επιβίωση του πολιτικού συστήματος. Κάτω από αυτές τις συνθήκες αναπτύχθηκε ένα σύστημα άτυπης πρόνοιας και αλληλεγγύης για να καλυφθούν οι ανάγκες όσων αποκλείονταν από τις προνοιακές παροχές, στο επίκεντρο του οποίου βρισκόταν η οικογενειακή υποστήριξη, βασισμένη στην απλήρωτη εργασία των γυναικών (Ioakimidis and Teloni, 2013). Αξίζει να αναφερθεί ότι στην προκείμενη ιστορική περίοδο το κράτος πρόνοιας, παρά τις όποιες σημαντικές παθογένειες, τελούσε υπό την επιρροή του κεϋνσιανού ρεύματος, καθώς πραγματοποιήθηκαν προοδευτικές διευθετήσεις με την άνοδο του ΠΑΣΟΚ στην εξουσία κάτι που ενίσχυσε σημαντικά την κοινωνική προστασία στη χώρα. Σύμφωνα με τον Σκαμνάκη, όσον αφορά την σύντομη, ανεπαρκή, αλλά υψηλής σημασίας περίοδο προόδου για το κοινωνικό κράτος που σηματοδότησε η άνοδος των σοσιαλιστών στην εξουσία, «η τομή που δεν έγινε αφορά την εξουδετέρωση των παραδοσιακών διαδικασιών επιβεβαίωσης και αναπαραγωγής διαχωρισμών που η οικονομική οργάνωση, οι αγορές εργασίας και η

παραγωγική διαδικασία, η γεωγραφία του ελληνικού χώρου και η λειτουργία του σύγχρονου ελληνικού κράτους είχαν επιβάλει» (2022, σ. 119).

Η Ελλάδα, η οποία ιστορικά, καθυστέρουσε να βιώσει τις τάσεις που επικρατούσαν στη δυτική Ευρώπη, εισήλθε στην περίοδο της κεϋνσιανής συναίνεσης κατά τη δεκαετία του '80 με την πρώτη σοσιαλιστική κυβέρνηση (Σκαμνάκης, 2022), ωστόσο δεν θα σταθούμε στο συγκεκριμένο ζήτημα μιας και δεν συνάδει χρονολογικά με την παρούσα εργασία.

Αποκτώντας μία πρώτη εξοικείωση με το κεφάλαιο της Συγκριτικής Κοινωνικής Πολιτικής, συναντά κανείς την κυρίαρχη ταξινόμηση των ευρωπαϊκών κρατών ευημερίας του Esping-Andersen: του σκανδιναβικού-σοσιαλδημοκρατικού, του συντηρητικού-κορπορατιστικού και του φιλελεύθερου, αλλά και την μετέπειτα προσθήκη του Ferrera, αναφορικά με το νοτιοευρωπαϊκό καθεστώς κοινωνικής προστασίας που επικρατεί στην Ισπανία, την Ιταλία, την Πορτογαλία και την Ελλάδα· στο τελευταίο αυτό μοντέλο θα εστιάσουμε κι εμείς στην παρούσα εργασία, προκειμένου να αναδείξουμε το καθεστώς μέσα στο οποίο διαμορφώθηκαν οι υφιστάμενες κοινωνικές πολιτικές, σε συνάρτηση με την εξεταζόμενη ιστορική συγκυρία.

Σύμφωνα με τον Ferrera (1996) και τον Lazarides (1996), η νοτιοευρωπαϊκή τυπολογία αναπτύχθηκε καθώς οι τρεις πρωτόλυνες ταξινομήσεις δεν κάλυπταν τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά που συναντώνται στον ευρωπαϊκό νότο και για αυτό εντόπισε την ανάγκη για την προσθήκη αυτή. Στο συγκεκριμένο μοντέλο κοινωνικής προστασίας καθίσταται πρωταγωνιστικός ο ρόλος των πελατειακών δικτύων στην συνολική λειτουργία των θεσμών του κράτους. Ταυτόχρονα, συναντώνται ισχυρότατοι οικογενειακοί δεσμοί και ένα κατακερματισμένο σύστημα κοινωνικής προστασίας, του οποίου τα όποια ελλείμματα και παθογένειες καλύπτονται από το οικογενειακό περιβάλλον. Η κρατική πρόνοια περιορίζεται στην οικοδόμηση ενός έσχατου δικτύου προστασίας για τα μέλη του κοινωνικού συνόλου τα οποία βρίσκονται στο περιθώριο και απειλούνται με ακραία φτώχεια και κοινωνικό αποκλεισμό. Κατανοεί κανείς, λοιπόν, ότι η συγκεκριμένη προσέγγιση περί κοινωνικού κράτους δεν χαρακτηρίζεται από την θεσμικότητα και την καθολικότητά της.

Από την άλλη, ο Katrougalos (1996), διαφοροποιείται από την παραπάνω τυπολογία, υποστηρίζοντας ότι το ιδιαίτερο καθεστώς της ελληνικής κοινωνικής προστασίας, κατηγοριοποιείται μαζί με τα συντηρητικά- ηπειρωτικά- κορπορατιστικά συστήματα. Φυσικά, πολύ περισσότερο μπορεί να ταυτιστεί το σύστημα της Ελλάδας με αυτό της Ιταλίας, σε σχέση με τα υπόλοιπα ηπειρωτικά κράτη, λόγω γεωγραφικής εγγύτητας και κοινής ιστορίας με έντονα χαρακτηριστικά αντικομουνισμού, πελατειακών δικτύων, ad hoc πολιτικών και εκτεταμένη βαρύτητα στην οικογένεια ως πρωταρχικό φορέα κοινωνικής προστασίας. Η βασική θέση είναι ότι ουσιαστικά το ελληνικό κράτος πρόνοιας ανήκει στο ηπειρωτικό μοντέλο. Ο ίδιος υποστηρίζει ότι ο λόγος που επιλέγει να ομαδοποιήσει τα καθεστώτα του ευρωπαϊκού νότου μαζί με τα υπόλοιπα της ηπειρωτικής Ευρώπης -ορμώμενος από το ελληνικό παράδειγμα- είναι επειδή

η εδραίωσή του είναι πολύ πρόσφατη, επειδή η μετεμφυλιακή «διπλή κοινωνία» (1946-74) δεν επέτρεψε τη διαμόρφωση μιας βιώσιμης κοινωνικής συναίνεσης, απαραίτητη προϋπόθεση για το κράτος πρόνοιας. Κατά συνέπεια, υπάρχουν σημαντικές στρεβλώσεις στην ανάπτυξη του συστήματος κοινωνικής ασφάλισης. Παρόλο που το πολλές από αυτές τις θεσμικές ιδιαιτερότητες είναι κοινές στον μεσογειακό Νότο, είναι ποιοτικά δεν επαρκούν για να δημιουργήσουν ένα νέο θεσμικό παράδειγμα ή ένα "νοτιοευρωπαϊκό" μοντέλο πρόνοιας. (Katrougalos, 1996, σ. 39)

Όσον αφορά κάποια γενικότερα χαρακτηριστικά των κοινωνικών παρεμβάσεων της εξεταζόμενης ιστορικής περιόδου, κρίνεται χρήσιμη η αναδρομή σε μία δημόσια αγόρευση του Γ. Παπαδόπουλου τον Μάρτιο του 1968 στις εγκαταστάσεις του Εμπορικού και Βιομηχανικού Επιμελητηρίου Αθηνών, κατά την οποία διατύπωσε τις προθέσεις της κοινωνικής πολιτικής:

Και όπως οποιαδήποτε θυσία εις το βαλλάντιον του επιχειρηματίου επιβάλλεται προκειμένου να πληρωθεί ο φύλαξ δια την επιχείρησιν, ίνα μη ο κλέπτης αφαιρέση ολόκληρον το χρηματοκιβώτιο, ούτω εις αυτήν την έκφρασιν σχέσεων ας υποστήτε ως δόκιμον παραγωγικήν επένδυσιν, την ζημίαν υπέρ των αποροτέρων τάξεων, ίνα καταστήσωμεν την Ελλάδα εις την κρίσιμον φάσιν της αναπτύξεως της, από την θέσιν της ατελώς ανεπτυγμένης εις ανεπτυγμένην χώρας και να κερδήσωμεν την συμπαράστασιν των πνευστέρων τάξεων. Είναι υποχρέωσις προς το κράτος, είναι υποχρέωσις προς το Έθνος. Είναι υποχρέωσις προς τον εαυτόν μας, είναι υποχρέωσις προς τα παιδιά μας. Δεν θα υπάρξει μπουρλοτιέρης κομμουνιστής, όταν δεν ημπορή να παρασύρη ως σειρήνα τον πένητα και νήστιν εργάτην. (Παπαδόπουλος, 1968, σ. 38)

Μελετώντας τη φύση της δικτατορίας, κατανοεί κανείς ότι πρόκειται για ένα βαθιά αντιλαϊκό και αντικοινωνικό καθεστώς, απρόθυμο να ασκήσει κοινωνική

πολιτική. Υπό αυτό το πρίσμα, οι έννοιες δικτατορία και κοινωνική πολιτική είναι εξ ορισμού αντιφατικές, καθώς κεντρικό σκοπό της κοινωνικής πολιτικής συνιστά η αναδιανομή του εισοδήματος. Στον αντίποδα, η εγκαθίδρυση της δικτατορίας μπορεί και πρέπει να αναγνωστεί ως παράγωγο αναπαραγωγής του καπιταλιστικού συστήματος. Σύμφωνα με τον Σωτηρόπουλο (1999, σ. 117) «η δικτατορία των συνταγματαρχών σε ορισμένους τομείς της κοινωνικής πολιτικής αναπαρήγαγε παλαιότερα προβλήματα ενώ σε άλλους προέβη σε αναδιοργάνωση ορισμένων κοινωνικών υπηρεσιών και σε επέκταση παροχών με σπασμωδικό τρόπο σε επιλεγμένες ομάδες του πληθυσμού».

Όπως είναι φυσικό, δεν είναι ρεαλιστικό να νοήσει κανείς τη δικτατορία των συνταγματαρχών ως ένα ξαφνικό και απόλυτο σκοτάδι, μία τομή στην εύρυθμη λειτουργία ενός δημοκρατικού κράτους, ένα γεγονός το οποίο έφερε την απόλυτη αποδιοργάνωση και κατακερματισμό. Σύμφωνα με τον Σωτηρόπουλο (1999) η Χούντα υπήρξε παράγωγο της εποχής και στον τομέα της κοινωνικής πολιτικής προχώρησε στη λήψη ορισμένων ασπόνδυλων μέτρων τα οποία θα μπορούσαν να κατανοηθούν ως οξυμμένες εκδηλώσεις του πελατειακού κορπορατισμού και ενός πατερναλιστικού κράτους πρόνοιας.

Ως κύρια πηγή της προνοιακής ιδεολογίας του καθεστώτος μπορεί να θεωρηθεί η αποφυγή του κομμουνιστικού κινδύνου. Ως εκ τούτου, τον σκοπό της σχεδιαζόμενης και εφαρμοζόμενης κοινωνικής πολιτικής αποτέλεσε ο περιορισμός κοινωνικών ανισοτήτων για πρόληψη του να γίνουν τα κατώτερα στρώματα κομμουνιστές. Το παραπάνω επιχείρησε να στηριχθεί ιδεολογικά στο αίσθημα καθήκοντος του πολίτη απέναντι στο έθνος, στην αρμονική συμβίωση όλων των κοινωνικών ομάδων, προωθώντας την κοινωνική σταθερότητα, αλλά και την ίση μεταχείριση πολιτών από το κράτος· αξίζει να σημειωθεί αναφορικά με το τελευταίο σκέλος, ότι η ίση μεταχείριση δεν έλαβε ποτέ τη δημοκρατική και τη αναδιανεμητική διάσταση που θα περίμενε κανείς. Πιο πολύ νοούταν ως νομιμοφροσύνη και ευπρέπεια, κάτι που επιβεβαιώνεται εφόσον ερευνήσει κανείς αποσπάσματα λόγων του Παπαδόπουλου, όπου διαφαίνεται ένα ύφος πατερναλιστικό, διδακτικό και εκπαιδευτικό, προκρίνοντας τα ελληνορθόδοξα ιδανικά και αξίες.

Μελετώντας την λογική της κοινωνικής πολιτικής του απριλιανού καθεστώτος αντιλαμβανόμαστε ότι εφαρμόστηκε ένας ανισοβαρής επιμελητικός τρόπος άσκησης, ανάλογος της πελατειακής φύσης του μεταπολεμικού ελληνικού κράτους, κυρίαρχης διαμεσολαβητικής πολιτικής κουλτούρας και κάθετη ενσωμάτωση ατόμων και ομάδων στο πολιτικό σύστημα. Προωθήθηκε η προάσπιση των συμφερόντων αξιωματικών και εφοπλιστών, προκειμένου να αποκτηθούν ισχυροί σύμμαχοι για την εξασφάλιση της διαβίωσης του καθεστώτος. Πάνω σε αυτή τη βάση, η Χούντα μπορεί να νοηθεί ως συνεχιστής των ιστορικών εγχώριων πελατειακών πρακτικών που ευνοούν ευκαιριακά συγκεκριμένες κοινωνικές ομάδες, έναντι άλλων.

Όσον αφορά την διαμόρφωση της κοινωνικής πολιτικής κατά την δικτατορία των συνταγματαρχών «φαίνεται να προκύπτει ότι, ενώ πράγματι μεγάλες δομικές πιέσεις ωθούν την εξέλιξη του κράτους πρόνοιας προς ορισμένες ράγες, η εκάστοτε μορφή και ο ρυθμός της κοινωνικής πολιτικής διαμορφώνεται από τους πρωταγωνιστές της, που, στην περίπτωση της δικτατορίας, ήσαν οι δικτάτορες, οι υπουργοί τους, οι συνεργαζόμενοι με αυτούς τεχνοκράτες, ορισμένες ισχυρές ομάδες πίεσης και, βέβαια, το βουβό πλήθος» (Σωτηρόπουλος, 1999, σ. 131).

Προκειμένου να φωτίσουμε τις στοχεύσεις της κοινωνικής πολιτικής της δικτατορίας των συνταγματαρχών κρίνεται σκόπιμη η επιμέρους αναζήτηση κοινωνικών ρυθμίσεων σε ποικίλους τομείς της κρατικής πολιτικής. Ενδεικτικά, θα αναφερθούμε στο εκπαιδευτικό σύστημα και την τριτοβάθμια εκπαίδευση εν καιρώ χούντας, στην οικονομική πολιτική, αλλά και στον τρόπο που οργανώθηκε η υγειονομική πολιτική κατά την εν λόγω περίοδο.

1. Εκπαιδευτικό σύστημα

Για μία ολοκληρωμένη μελέτη της εκπαιδευτικής πολιτικής που σχεδιάστηκε και υλοποιήθηκε από την δικτατορία των συνταγματαρχών, αλλά και τον ιδεολογικών καταβολών της απαιτείται μία αναδρομή στο σύντομο παρελθόν και συγκεκριμένα στη μεταρρύθμιση του 1964. Δεδομένου ότι η παρούσα εργασία δεν αποσκοπεί στην διεξοδική ανάλυση του εκπαιδευτικού συστήματος της περιόδου, θα αναφέρουμε συνοπτικά τα κεντρικά σημεία της προαναφερόμενης μεταρρύθμισης προκειμένου να νοηματοδοτηθεί η απόπειρα ακύρωσής της από το δικτατορικό καθεστώς το 1967. Σύμφωνα με τον Γιαννακόπουλο (2016) το 1964 από το κόμμα της «Ένωσης Κέντρου» πραγματοποιήθηκε μία προσπάθεια προοδευτικής οργάνωσης του ελληνικού εκπαιδευτικού συστήματος, αποσκοπώντας στην επικαιροποίηση και διόρθωση των παρωχημένων πρακτικών αλλά και των κακώς κείμενων που εντοπίστηκαν στην εκπαίδευση. Οι αλλαγές αυτές συγκεντρώθηκαν στον νόμο που κατατέθηκε προς ψήφιση στη Βουλή 4379/1964 «Περί Οργάνωσης και Διοικήσεως της Γενικής Εκπαιδύσεως (Στοιχειώδους και Μέσης)», αλλά και στα νομοσχέδια 425/64 «Περί Τεχνικής Εκπαιδύσεως» και 735/64 «Περί ίδρύσεως Πανεπιστημίων», τα οποία ωστόσο δεν ψηφίστηκαν ποτέ. Τα κύρια σημεία της μεταρρύθμισης του 1964 απαριθμούνται ως εξής, σύμφωνα με τον Γιαννακόπουλο (2016):

- Διάρθρωση της παιδείας, δωρεάν παιδεία, εννεαετής υποχρεωτική εκπαίδευση,
- Καθιέρωση της Δημοτικής διαλέκτου ως αποκλειστική γλώσσα διδασκαλίας,
- Καθιέρωση του Ακαδημαϊκού Απολυτηρίου,
- Αναβάθμιση παιδαγωγικών ακαδημιών/σχολών,
- Ίδρυση του παιδαγωγικού ινστιτούτου.

Σύμφωνα με τον Ανδρέου (1999), το Απριλιανό καθεστώς ακύρωσε ολοκληρωτικά την μεταρρυθμιστική απόπειρα του νομοσχεδίου του 1964 και επανέφερε τον προηγούμενό ιδεολογικό προσανατολισμό, αποσκοπώντας στην συντηρητικοποίηση της εκπαιδευτικής πολιτικής του κράτους. Η εναντίωση αυτή αποτυπώθηκε στον νόμο 129/1967, στον οποίο διαφάνηκαν ξεκάθαρα οι ιδεολογικές στάσεις του καθεστώτος, επηρεάζοντας άμεσα την παιδεία. Κατά τον Ανδρέου (1999)

Το δικτατορικό καθεστώς με την προβολή του "ελληνοχριστιανικού πολιτισμού" επεχείρησε να αντιπαρατεθεί στην ιδέα του εκσυγχρονισμού και εξευρωπαϊσμού που ακολούθησαν οι κοινοβουλευτικές κυβερνήσεις... Η μεθοδική ανατροπή της μεταρρύθμισης του '64 από το δικτατορικό καθεστώς στους πρώτους μήνες διευκολύνθηκε σημαντικά από την πολεμική εναντίον των εκπαιδευτικών αλλαγών, που είχε προηγηθεί κατά την περίοδο της ανατροπής της κυβέρνησης της "Ένωσης Κέντρου". Ταυτόχρονα φαίνεται πως ήταν αναγκαία η ακύρωση της μεταρρύθμισης για να αιτιολογηθεί, και στον τομέα αυτό, η ανατροπή του κοινοβουλευτικού πολιτεύματος. Η ακύρωση της μεταρρύθμισης βέβαια εντάσσονταν και στο πλαίσιο του "κομμουνιστικού κινδύνου" και της διάβρωσης του κράτους από τους κομμουνιστές.

Παρακάτω παρουσιάζονται τα σημεία στα οποία στηρίχθηκε το Απριλιανό καθεστώς για την ακύρωση των διατάξεων της εκπαιδευτικής μεταρρύθμισης της Ένωσης Κέντρου (βλ. Γιαννακόπουλος, 2016 & Ανδρέου, 1999):

- Εμποτισμός ελληνοχριστιανικού ιδεώδους στην εκπαίδευση
- Κατάργηση του μαθήματος «Στοιχεία Δημοκρατικού Πολιτεύματος»
- Κατάργηση του Παιδαγωγικού Ινστιτούτου
- Διάρθρωση της Γενικής Εκπαίδευσης
- Καθορισμός της γλώσσας της εκπαίδευσης
- Αλλαγή στον τρόπο εισαγωγής στην τριτοβάθμια εκπαίδευση
- Έλεγχος και διώξεις εκπαιδευτικών
- Επιθεωρητές
- Διοίκηση της εκπαίδευσης
- Έλεγχος παιδαγωγικών ακαδημιών
- Νέα Αναλυτικά προγράμματα για το Δημοτικό και τη Μέση εκπαίδευση

2. Τριτοβάθμια εκπαίδευση

Όσον αφορά την τριτοβάθμια εκπαίδευση, μπορούμε να αντλήσουμε σημαντικά στοιχεία από το άρθρο του Κριμπά (Η ανώτατη παιδεία τον καιρό της χούντας, 1999), σύμφωνα με τον οποίο, οι συνταγματάρχες επιδόθηκαν σε πρακτικές εκδίωξης δημοκρατικών πανεπιστημιακών, με ποικίλα, φαινομενικά άσχετα προσχήματα, και τοποθέτηση στα αντίστοιχα πόστα οικείων τους προσώπων. Κεντρικό άξονα των παρεμβάσεων στην τριτοβάθμια εκπαίδευση αποτέλεσε η συντονισμένη προσπάθεια αλλαγής και «βελτίωσης» της δομής των ανώτατων ιδρυμάτων και η μετάβαση σε ένα σύστημα αγγλοσαξονικού τύπου «τμήμα», με απομάκρυνση από το πρότυπο της μονοκρατορίας της πανεπιστημιακής έδρας.

Μελετώντας επιφανειακά κανείς τις παρεμβάσεις του καθεστώτος στην τριτοβάθμια εκπαίδευση, εύκολα κατανοεί ότι το κίνητρο που πυροδότησε την προσπάθεια «αναδιάρθρωσης» των ανώτατων ιδρυμάτων της χώρας ήταν ο εκτοπισμός του προοδευτικού και δημοκρατικού στοιχείου που συνέβαλαν στον επιστημονικό χαρακτήρα των πανεπιστημίων και η πλαisiώσή του με πρόσωπα φιλικά προσκείμενα στην εθνικιστική, θρησκοθήλητη και συντηρητική ιδεολογία του καθεστώτος. Με την αναπροσαρμογή αυτή, θεωρητικά θα καταπνιγόταν η «επαναστατική» φύση των ανώτατων ιδρυμάτων και δεν θα υπήρχε πλέον χώρος κυοφορίας αριστερών και δημοκρατικών ιδεών από νεαρούς φοιτητές και επιστήμονες.

Η παρέμβαση στην τριτοβάθμια εκπαίδευση έγινε συντόμως, δίχως χρονοτριβή, μετά την έλευση της δικτατορίας, κάτω από εξαιρετικά αδιαφανείς διαδικασίες, με ποικίλα παραδείγματα αδικαιολόγητων απολύσεων καθηγητών, αποφυγής επικύρωσης διορισμού εκλεγμένων αλλά μη χειραγωγίσμων διδακτόρων, θέση σε διαθεσιμότητα καθηγητών με το πρόσχημα «επίδειξης ασυμβίβαστης διαγωγής προς τη θέση τους», μέχρι και εξορία καθηγητών. (Κριμπάς, 1999, σ. 137). Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί αυτό του Γιάγκου Πεσμαζόγλου, καθηγητή του Πανεπιστημίου Αθηνών με ανοιχτή αντιδικτατορική δράση και ρητορεία, ο οποίος αρχικά τέθηκε σε διαθεσιμότητα και εν συνεχεία συνελήφθη και εκτοπίστηκε από το καθεστώς (βλ. Δομνάκη, 2023).

Όσον αφορά την απόπειρα ελέγχου της φοιτητικής κοινότητας, προκειμένου να νομιμοποιηθούν οι μαζικές απολύσεις καθηγητών, θεσπίστηκε η παροχή δωρεάν συγγραμμάτων στους φοιτητές, φυσικά κάτω από στενές προϋποθέσεις. Συγκεκριμένα, οι καθηγητές συνέθεταν το σύγγραμμα, το οποίο, έπειτα, λογοκρινόταν και επικηρυσσόταν από τη «Γενική Διεύθυνση Τύπου της Προεδρίας της Κυβερνήσεως». Επιπλέον, θεσμοθετήθηκε η παροχή φοιτητικών δανείων σε άτομα με επιμελή φοίτηση και «κοσμοιοτάτη διαγωγή». Η δικτατορία των συνταγματαρχών, αφουγκραζόμενη την εναντίωση της νεολαίας και της φοιτητικής κοινότητας προς το ανελεύθερο καθεστώς επιδόθηκε στα παραπάνω μέτρα προκειμένου να προσεταιριστεί την εύνοιά της και να καταπνίξει τυχόν μελλοντικές αντιδράσεις. Επιπλέον, προκειμένου να συνθλίψει κάθε αντιστασιακό στοιχείο,

προχώρησε στην παρέμβαση στους φοιτητικούς συλλόγους, μέσω της τοποθέτησης στην αρχηγεία των διοικήσεών τους οικείων τους προσώπων, και της μετατροπής των τίτλων του σε «Εθνικός Σύλλογος Φοιτητών» του εκάστοτε πανεπιστημίου (Κριμπάς, 1999).

3. Πολιτική για την υγεία

Όπως συμβαίνει με κάθε τομέα κοινωνικών παρεμβάσεων, έτσι και στο παράδειγμα της υγείας δεν συνίσταται να το μελετήσουμε μεμονωμένα την υπό εξέταση περίοδο καθώς, όπως μαρτυρά η βιβλιογραφία, από την συγκρότηση του ελληνικού κράτους έως και τη θεσμοθέτηση του Εθνικού Συστήματος Υγείας (Ε.Σ.Υ.), η υγειονομική πολιτική χαρακτηρίζεται από ασυνέχεια και ασυνέπεια. Συγκεκριμένα, όσον αφορά την Δικτατορία των Συνταγματαρχών, κατανοεί κανείς ότι λίγα και ανεπαρκή μέτρα ελήφθησαν για την βελτίωση της κρατικής υγειονομικής πολιτικής. Επιπλέον, θα δούμε και στη συνέχεια ότι τα μέτρα που σχεδιάστηκαν χαρακτηρίζονταν από την κλασική για τα ελληνικά δεδομένα, απόπειρα σφετερισμού της εύνοιας συγκεκριμένων κοινωνικών ομάδων και φυσικά, την επιδίωξη νομιμοποίησης των πρακτικών του καθεστώτων στις συνειδήσεις των πολιτών.

Ένα όνομα πρωταγωνιστεί την περίοδο της δικτατορίας των συνταγματαρχών στον τομέα της φροντίδας υγείας και αυτό είναι του Λ. Πάτρα, Υπουργού Κοινωνικής Πρόνοιας, διορισμένου από το καθεστώς. Ο Πάτρας σχεδίασε ένα πρόγραμμα αναμόρφωσης της υγείας το 1969, σύμφωνα με το οποίο προτείνει:

- σύσταση συντονιστικού οργάνου για τον συντονισμό των ασφαλιστικών φορέων υγείας
- σύσταση Εθνικού Συντονιστικού Συμβουλίου Υγείας για την κατανομή οικονομικών πόρων
- σύσταση υγειονομικών περιφερειών
- εισαγωγή θεσμού γενικού ιατρού
- ίδρυση περιφερειακών και νομαρχιακών νοσοκομείων
- νοσοκομειακοί γιατροί πλήρους και αποκλειστικής απασχόλησης
- σύσταση ιδιωτικών κλινικών υπό προϋποθέσεις
- σύνταξη εθνικού συνταγολογίου (Οικονόμου, 2005, σ. 334)

Ρεαλιστικά, ωστόσο, τα παραπάνω παρέμειναν στη σφαίρα του σχεδιασμού και από τα λίγα μέτρα που ελήφθησαν αποτελούσε η καθιέρωση της υποχρεωτικής υπηρεσίας υπαίθρου των αποφοίτων ιατρικών σχολών με το Ν.Δ. 67/1968.

4. Οικονομική πολιτική

Συνοπτικά θα ανατρέξουμε στην οικονομική πολιτική της δικτατορίας των συνταγματαρχών, η οποία, σύμφωνα με τον Νικολόπουλο (2005, σ. 645), παρά τις διακηρύξεις του καθεστώτος για οικονομική άνθιση «τα δύο πρώτα χρόνια από την επιβολή της στρατιωτικής δικτατορίας ο μέσος ετήσιος ρυθμός ανάπτυξης της οικονομίας παρουσίασε σημαντική πτώση, υποχωρώντας από το 8% της προδικτατορικής περιόδου στο 5,5%. Η εξέλιξη αυτή διαψεύδει τον ισχυρισμό του δικτατορικού καθεστώτος ότι επεβλήθη για να σώσει την οικονομία της χώρας από τον κίνδυνο της ύφεσης και της αποδιάρθρωσής της λόγω των παρατεταμένων απεργιακών κινητοποιήσεων».

Σύμφωνα με τον ίδιο, το καθεστώς δεν κατόρθωσε να κινητοποιήσει το παραγωγικό δυναμικό της χώρας, αφού αντί επενδύσεων στην βιομηχανία τη γεωργία και την παιδεία επέλεξε να προωθήσει τους πιο αντιπαραγωγικούς και στείρους κλάδους, στηρίζοντας κυρίως τα συμφέροντα του εγχώριου και ξένου κεφαλαίου. Ως αποτέλεσμα των παραπάνω επιλογών επήλθε η έξαρση της μετανάστευσης αλλά και η ραγδαία αύξηση του αριθμού των ανέργων.

Αξίζει να σημειωθεί ότι σύμφωνα με τον Νικολόπουλο (2005, σ. 647),

Η οικονομική πολιτική της δικτατορίας, όντας ουσιαστικά πολιτική οικονομικής μεγέθυνσης και όχι οικονομικής ανάπτυξης, εξάντλησε σύντομα τα όριά της. Η εξέλιξη αυτή, σε συνδυασμό με τις επιπτώσεις από το πάγωμα των σχέσεων με την ΕΟΚ, άρχισε από το 1972, να δημιουργεί δυσαρέσκειες και αντιδράσεις στο κοινωνικό επίπεδο, με αποτέλεσμα η οικονομική και κοινωνική δυσαρέσκεια να συνυφάνεται με την πολιτική δυσαρέσκεια και αντίδραση κατά του καθεστώτος της στρατιωτικής δικτατορίας. Έτσι, στη δεύτερη αυτή φάση 1972-1974, δημιουργήθηκαν οι όροι οι οποίοι επέτρεψαν η αντίθεση κατά του στρατιωτικού καθεστώτος να προσλάβει ενεργητικό χαρακτήρα με κορύφωμα την εξέγερση του Πολυτεχνείου.

Συμπερασματικά, μελετώντας το Πρόγραμμα Οικονομικής Αναπτύξεως της Ελλάδας, το οποίο αναπτύχθηκε από πρόσωπα του καθεστώτος και αφορούσε την οικονομική προσέγγιση που θα ακολουθούσε το καθεστώς (βλ. Νικολόπουλος, 2005), εντοπίζει κανείς την φιλελεύθερη λογική της δικτατορίας, η οποία επιχειρούσε να αποστασιοποιηθεί από μία κεϋνσιανού τύπου προσέγγιση στον σχεδιασμό και εφαρμογή της κοινωνικής και οικονομικής πολιτικής. Με αυτό τον τρόπο, οι άρχοντες του καθεστώτος επέδειξαν τη διαφοροποίησή τους από τα «κακώς κείμενα» της

ΕΟΚ., η οποία εφάρμοσε μία ανοιχτά δημοκρατική και παρεμβατική προσέγγιση στα οικονομικά ζητήματα της χώρας.

5. Συμπερασματικές Παρατηρήσεις

Κρίνεται σημαντικό να τονιστεί ότι η δικτατορία δεν αποτέλεσε τομή στην ιστορία της κοινωνικής πολιτικής, αλλά συνέχεια ενός ήδη συντηρητικού και ανελεύθερου κράτους. Με βάση αυτή την παραδοχή κατανοεί κανείς ότι δεν εμφανίστηκαν νέα και ριζοσπαστικά μέτρα στο πεδίο της κοινωνικής πρόνοιας αλλά διάσπαρτες ρυθμίσεις οι οποίες εξυπηρετούσαν στοχευμένα συγκεκριμένες κοινωνικές ομάδες.

Ενδιαφέρον στην αναζήτηση της κοινωνικής πολιτικής κατά την επταετία 1967-1974 παρουσιάζει το παράδειγμα του πρώην καθηγητή του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης και Υπουργού Κοινωνικής Πρόνοιας από το 1968 έως το 1970 Λουκά Πάτρα. Η κυβέρνηση της Δικτατορίας των Συνταγματαρχών παγίωσε την τακτική πρόσληψης «τεχνοκρατών» σε θέσεις καίριου ενδιαφέροντος για τον σχεδιασμό πολιτικών. Στο όνομα του Πάτρα συγκεντρώθηκαν όλες οι προνοιακές υπηρεσίες του κράτους, κάτω από το Υπουργείο Κοινωνικών Υπηρεσιών. Ο ίδιος επιχείρησε να οικοδομήσει ένα νέο πλέγμα ασφαλιστικού συστήματος, κατά τα γαλλικά πρότυπα του 1948. Σε γενικές γραμμές η κυβέρνηση των συνταγματαρχών περιλάμβανε στις στοχεύσεις της την δημιουργία ενός καινοτόμου ασφαλιστικού συστήματος.

Το «Σχέδιον εθνικής πολιτικής κοινωνικής ασφαλείας», εμπνευστής του οποίου υπήρξε ο Λ. Πάτρας, περιλάμβανε μία σειρά ρυθμίσεων, οι οποίες παρουσιάζονται παρακάτω:

1. Η συγκρότηση του «Κώδικα Κοινωνικής Ασφάλειας», προς συστηματοποίηση της νέας νομοθεσίας και κατάργηση των προηγούμενων διατάξεων που αφορούσαν την κοινωνική ασφάλιση
2. Η καθολική συνταξιοδότηση των πολιτών, εφόσον συμπλήρωναν τα 67 ηλικιακά έτη
3. Η ρύθμιση του ύψους της σύνταξης του ασφαλισμένου με βάση το προηγούμενο εισόδημά του, τις εισφορές που είχε καταβάλει και τα χρόνια ασφάλισής του

4. Ο διαχωρισμός όλων των ασφαλισμένων σε είκοσι κλάσεις, βάσει εισοδήματος
5. Η χρηματοδότηση από εισφορές ασφαλισμένων και εργοδοτών της ανώτατης παροχής πρόνοιας
6. Ο καθορισμός μίας ενιαίας αναλογίας επιβάρυνση μισθωτού και εργοδότη, με ποσοστό ένα προς δύο
7. Η θέσπιση αποθεματικού ασφαλείας, μετά από κατάργηση πολλών κοινωνικών πόρων
8. Η έναρξη της πρόσθετης προαιρετικής ασφάλισης, μέσω της λειτουργίας του συστήματος του ανατοκισμού
9. Η αναπροσαρμογή των ασφαλιστικών κλάσεων ύστερα από αύξηση των μισθών
10. Ο διαχωρισμός του πληθυσμού στις εξής πέντε ομάδες: αγρότες, εργατοϋπάλληλοι του ιδιωτικού τομέα, υπάλληλοι των επιχειρήσεων κοινής ωφέλειας, δημόσιοι υπάλληλοι και ελεύθεροι επαγγελματίες. Θέσπιση του ενιαίου ασφαλιστικού φορέα «Εθνικός Οργανισμός Κοινωνικής Ασφάλειας», στον οποίον εμπεριέχονταν πέντε διακριτοί λογαριασμοί, ο καθένας σχεδιασμένος για την εκάστοτε ομάδα (Σωτηρόπουλος, 1999, σ. 120-121)

Αξιοποιούμε το σχέδιο Πάτρα ως συμπερασματική παρατήρηση καθώς σε αυτό αποτυπώνονται οι αισιόδοξες βλέψεις του καθεστώτος σχετικά με την κοινωνική πολιτική και συγκεκριμένα με τον τομέα της κοινωνικής ασφάλισης, ένα πεδίο στο οποίο το καθεστώς επέλεξε να διοχετεύσει την προσοχή και τους πόρους του. Αξίζει να σημειωθεί ότι λίγο έως καθόλου εφαρμόστηκαν οι παραπάνω στοχεύσεις.

Κλείνοντας το παρόν κεφάλαιο, θα επιχειρήσουμε να προχωρήσουμε στην εξαγωγή ορισμένων συμπερασμάτων αναφορικά με την κοινωνική πολιτική που ακολούθησε η δικτατορία των συνταγματαρχών.

Αρχικά, επιχειρήθηκε η ανέγερση ενός συστήματος ασφάλισης, το οποίο ωστόσο, χαρακτηριζόταν από κατακερματισμό και απουσία συγκροτημένης και κεντρικής οργάνωσης.

Διαφαίνεται μία χροιά κορπορατισμού στις τακτικές που ακολούθησαν τα πρόσωπα του καθεστώτος, ωστόσο ο κορπορατισμός αυτός, δεν είχε την μορφή του αντίστοιχου της κεντρικής Ευρώπης. Περισσότερο χαρακτηρίστηκε από τις πελατειακές σχέσεις που ανέπτυξαν οι άρχοντες του καθεστώτος με διάφορες κοινωνικές και επαγγελματικές ομάδες προκειμένου να σφετεριστούν την εύνοιά τους, διαμοιράζοντας τους κρατικούς πόρους απολύτως αδιαφανώς. Ο συνδικαλισμός καταπνίχθηκε με αποτέλεσμα την αδυναμία συλλογικών διεκδικήσεων.

Γενικότερα, θα μπορούσαμε να ομαδοποιήσουμε την κοινωνική πολιτική της δικτατορίας ανάμεσα σε δύο άξονες· στο «καινοτόμο» κομμάτι, το οποίο σχεδιάστηκε από τον Λ. Πάτρα, τεχνοκράτη διορισμένο από το καθεστώς, ο οποίος επιχείρησε την αναδιάρθρωση του ασφαλιστικού συστήματος με βάση τα ευρωπαϊκά πρότυπα. Το δεύτερο τμήμα, το οποίο αποτυπώνει την κοινωνική πραγματικότητα της εποχής αφορά τον τομέα της πρόνοιας στον οποίο επικρατούσε καθαρόαιμη χούντα και κοινωνικός έλεγχος, με μία αέναη προσπάθεια νομιμοποίησης των πρακτικών του καθεστώτος στη συνείδηση του λαού, επιδιδόμενο σε πρακτικές πελατειακού χαρακτήρα.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3^ο: Η ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ ΣΤΗ ΧΟΥΝΤΑ

Κατά τη σύλληψη και τον σχεδιασμό της παρούσας εργασίας, λόγω προσωπικών κινήτρων -την προέλευση από τον ακαδημαϊκό και επαγγελματικό χώρο της κοινωνικής εργασίας, κρίθηκε ότι η αναφορά στο επάγγελμα κατά την υπό εξέταση περίοδο και η ανάδειξη των σχέσεων που ανέπτυξε με το καθεστώς, θα αποτελούσε ένα ιδιαίτερα χρήσιμο και συνάμα ενδιαφέρον πεδίο θεωρητικής αναζήτησης. Συγκεκριμένα, θεωρήθηκε ότι με την μελέτη της στάσης της συντριπτικής πλειοψηφίας των κοινωνικών λειτουργών της περιόδου -των οποίων τα συμφέροντα εκπροσωπούνταν από το συλλογικό τους όργανο, τον Σύνδεσμο Κοινωνικών Λειτουργών Ελλάδος-, αλλά και του ρόλου που τους ανατέθηκε από το απριλιανό καθεστώς, θα αναδείξει την εργαλειακή φύση και κίνητρα οικοδόμησης κοινωνικών μέτρων και πολιτικών από τους πρωταγωνιστές της δικτατορίας των συνταγματαρχών. Εξάλλου, όταν κάνουμε λόγο για τον επαγγελματικό κλάδο της κοινωνικής εργασίας, οφείλουμε να αναγνωρίζουμε ότι αυτός αποτελεί το πεδίο εφαρμογής των σχεδιαζόμενων κοινωνικών πολιτικών, άρα επηρεάζεται σημαντικά από τον ιδεολογικό, πολιτικό και αξιακό άξονα της εκάστοτε κυβερνητικής αρχής. Προκειμένου όμως να εισχωρήσουμε βαθύτερα στην παραπάνω υπόθεση αξίζει να αναφέρουμε εν συντομία τις καταβολές του επαγγέλματος. Σύμφωνα με τον M. Payne (όπως αναφέρεται στο Καλλινικάκη. 2010, σ. 145), το επάγγελμα οφείλει την γένεση του σε τρία κεντρικά σημεία:

- i. Την συστηματική χρήση της οργανωμένης βοήθειας, η οποία διαφέρει ποιοτικά από την αλληλοβοήθεια που προσφέρεται ανάμεσα σε φιλικά και οικογενειακά δίκτυα,
- ii. Στις κοινωνικές αλλαγές που επέφεραν η εκβιομηχάνιση και η αστικοποίηση του 19^{ου} αιώνα, και
- iii. Στην δημιουργία νεότευκτων συστημάτων κοινωνικής πρόνοιας κατά τον 20^ο αιώνα, μέσα σε κλίμα πολέμου και κρίσης.

Μελετώντας το παραπάνω απόσπασμα, φανερώνεται η σύμπτωση που υπάρχει ανάμεσα στις επιστήμες της κοινωνικής πολιτικής και της κοινωνικής εργασίας, με την δεύτερη να αποτελεί το πεδίο εφαρμογής της πρώτης.

1. Θέτοντας το ιστορικό πλαίσιο για την ανάπτυξη του επαγγέλματος

Για την βαθύτερη κατανόηση του χαρακτήρα του επαγγέλματος αλλά και των σχέσεων που αυτό ανέπτυξε με την κυβέρνηση της χούντας, κρίνεται αναγκαίο να πραγματοποιήσουμε μία σύντομη αναδρομή στις προϋποθέσεις ανάπτυξης της κοινωνικής εργασίας στον ελλαδικό χώρο. Σύμφωνα με τον Ioakimidis (2011), η ανάπτυξη του επαγγέλματος στην Ελλάδα, στα μέσα του 20^{ου} αιώνα πραγματοποιήθηκε σε κλίμα αντικομμουνιστικής υστερίας, σε μία προσπάθεια του κράτους να εδραιώσει την εξουσία του πάνω στα λαϊκά στρώματα. Συγκεκριμένα, η επίσημη αφετηρία της κοινωνικής εργασίας ως επαγγελματικός κλάδος στη χώρα τοποθετείται το 1946, με την ίδρυση της πρώτης σχολής κοινωνικής εργασίας του Αμερικανικού Κολλεγίου Pierce, στην Αθήνα. Το εγχείρημα αυτό υποστηρίχθηκε και προωθήθηκε από τις Αμερικανικές και Βρετανικές δυνάμεις σε μία προσπάθεια κυριαρχίας τους στην ευρύτερη περιοχή. Έτσι, μέσω της γέννησης ενός επαγγέλματος με το προσωπείο της φιλανθρωπίας αλλά με καταπιεστικά και ελεγκτικά κίνητρα θα μπορούσαν να ελέγχουν, σε συνεργασία με την τοπική ελίτ, τα γεγονότα και τις εξελίξεις τους. Στην πρώτη αυτή φάση της δημιουργίας του επαγγέλματος στη χώρα διαδραμάτισαν κεντρικό ρόλο ξένοι ακαδημαϊκοί οι οποίοι στελέχωσαν τις νεότευκτες ιδιωτικές σχολές κοινωνικής εργασίας, οι οποίες έφεραν πολύ συγκεκριμένο και ξεκάθαρο δεξιό, ελληνοχριστιανικό και συντηρητικό ιδεολογικό και πολιτικό πρόσημο. Γίνεται ξεκάθαρο, επομένως, ότι το νέο αυτό επάγγελμα, το οποίο γεννήθηκε και υποστηρίχθηκε από την εγχώρια ελίτ σε συνθήκες πολιτικών αναταράξεων, οι οποίες θύμιζαν κυνήγι μαγισσών για τα λαϊκά στρώματα και τα αντιστασιακά πνεύματα, δεν αποτέλεσε ένα γνήσιο λαϊκό αίτημα, αλλά μία κάθετη - top down- εφαρμογή των «φιλανθρωπικών» αισθημάτων των γυναικών της αστικής τάξης, με λανθάνοντα κίνητρα την εξασφάλιση του απόλυτου πολιτικού έλεγχου της κοινωνικά ευαίσθητης αποστολής του. Εξάλλου, δεν είναι τυχαίο ότι οι πρώτες σχολές κοινωνικής εργασίας δέχονταν μόνο γυναίκες και η φοίτηση σε αυτές έμοιαζε με τη φοίτηση σε παρθεναγωγείο με αυστηρές δοκιμασίες, στενά συνυφασμένες με τα αριστοκρατικά-αστικά ελληνοχριστιανικά ιδανικά (βλέπε ΧΕΝ, 1973).

Δεν συνιστά τυχαίο γεγονός το ότι το νεότευκτο επάγγελμα της κοινωνικής εργασίας στην Ελλάδα αγκάλιασε και υιοθέτησε προσωπικά η Βασίλισσα Φρειδερίκη. Η ίδια θεμελίωσε τις βάσεις της ελληνικής κοινωνικής πρόνοιας, με

σαφή δεξιό και φιλοβασιλικό ιδεολογικό προσανατολισμό. Ανάμεσα στα έργα της ίδιας συμπεριλαμβάνονται η δημιουργία του Βασιλικού Εθνικού Ιδρύματος (ΒΕΙ), η ίδρυση των «παιδουπόλεων» και των «Σπιτιών του Παιδιού». Διατίθεται πληθώρα ιστορικών δεδομένων αναφορικά με τον χαρακτήρα αυτών των ιδρυμάτων και τον ρόλο των πρώτων κοινωνικών λειτουργών σε αυτά, ο οποίος μόνο απελευθερωτικός και χειραφετικός δεν μπορεί να χαρακτηριστεί. Περισσότερο θύμιζε σε παιδομάζωμα, αφού παιδιά «συμμορειτών» απομακρύνονταν από τις οικίες τους και τοποθετούνταν στα ιδρύματα με βίαιο τρόπο.

Το 1945 εκκίνησε τη λειτουργία του το τμήμα Κοινωνικής Εργασίας του Αμερικανικού Κολλεγίου Pierce, ενώ το 1948, ακολούθησε η έναρξη της σχολής κοινωνικής εργασίας της Χριστιανικής Ένωσης Νεανίδων (ΧΕΝ). Καίριας σημασίας υπήρξε η υποστήριξη του Βασιλικού Εθνικού Ιδρύματος της Φρειδερίκης στα πρώτα εκπαιδευτικά πλαίσια κοινωνικών λειτουργών στην χώρα, ενώ αξίζει να σημειωθεί ότι για την εκπαίδευση των πρώτων κοινωνικών λειτουργών, οι καθηγητές ήταν Αμερικανοί, φερέφωνα των συμφερόντων των ΗΠΑ στη χώρα, δεδομένου ότι η κοινωνική εργασία μέσω της άσκησης κοινωνικών πολιτικών αποτελούσε ένα εύκολα διαχειρίσιμο μέσο επιβολής των εθνικών συμφερόντων των ΗΠΑ στην Ελλάδα, με την πλήρη συγκατάθεση της ελληνικής κυβέρνησης (Ioakimidis, 2011).

Σύμφωνα με τον Ιωακειμίδη (2012), μέσα σε αυτό το πολιτικά βίαιο και καταπιεστικό κλίμα, και δεδομένων των βάσεων που τέθηκαν από την βασιλική πρόνοια για την ανάπτυξη του επαγγέλματος στην χώρα δεν θα μπορούσε η κοινωνική εργασία να παραμείνει πολιτικά ουδέτερη και ανεπηρέαστη, σε αντίθεση με αυτό που διακήρυτταν οι επίσημοι φορείς του επαγγέλματος. Ο νεοσύστατος για τα ελληνικά δεδομένα θεσμός της κοινωνικής εργασίας, ο οποίος επιβλήθηκε από τα πάνω, αποτελούσε πηγή υπερηφάνειας για το βασιλικό καθεστώς με βασικά χαρακτηριστικά του την απασχόληση σχεδόν αποκλειστικά γυναικών επαγγελματιών σε πεδία που εστίαζαν κυρίως στην ιδρυματική φροντίδα παιδιών σε κίνδυνο. Όπως προκύπτει από τον Ιωακειμίδη: «το νεότευκτο επάγγελμα επαινέθηκε για την συνέργειά του σε σκιώδεις δράσεις όπως συμπεριλάμβανε αρπαγή παιδιών από αριστερές οικογένειες και βίαιη (ψυχολογικά και σωματικά) «αναμόρφωσή» τους από «Εαμοβούλγαρους» σε Έλληνες Χριστιανούς» (2012, σ. 34).

2. Σχέσεις συμφέροντος

Κατά την περίοδο της βίαιης εγκαθίδρυσης του καθεστώτος της στρατιωτικής Χούντας, με ακραία παραδείγματα πολιτικών και κοινωνικών διωγμών και ανελευθερίας, η κοινωνική εργασία διαδραμάτισε τον ρόλο του αρωγού και του συμμάχου στο καθεστώς, επιβεβαιώνοντας, έτσι, για άλλη μία φορά την υποταγή της στην κυρίαρχη πολιτική ιδεολογία. Οι κοινωνικές λειτουργοί της εποχής, μέσω του συνδικαλιστικού τους οργάνου, του Συνδέσμου Κοινωνικών Λειτουργών Ελλάδος, αιτήθηκαν μέσα από πολυάριθμες επικοινωνίες και συναντήσεις που πραγματοποίησαν με τους επικεφαλής της δικτατορίας την εμπλοκή τους στα σχολεία – τα οποία είχαν μετατραπεί σε φορείς ακραίου πολιτικού ελέγχου-προκειμένου να πραγματοποιούν έγκαιρη παρέμβαση ενδεχομένων δυσκολιών των παιδιών, αλλά και να αναζητούν τα αίτια πίσω από αυτή. Επιπλέον, ο ΣΚΛΕ δεσμεύτηκε να υλοποιήσει την θεμελιώδη αρχή του καθεστώτος για κοινωνικό έλεγχο των νέων μέσω της πρόληψης της συσπείρωσης των νέων ατόμων σε συλλογικότητες πολιτικού χαρακτήρα (Ioakimidis και Teloni, 2013).

Το καθεστώς έδειξε απόλυτη εμπιστοσύνη στον επαγγελματικό κλάδο της κοινωνικής εργασίας στο να φέρει εις πέρας τις δεσμεύσεις τους. Ως αντάλλαγμα, το 1974 πιστοποιήθηκε η αναβάθμιση του στάτους της κοινωνικής εργασίας με θεσμοθέτηση τακτικών θέσεων εργασίας στον δημόσιο τομέα αλλά και αναβάθμιση του εκπαίδευσης των κοινωνικών λειτουργών σε ανώτατη κρατική από ιδιωτική με ανάθεση της ευθύνης των σχολών κοινωνικής εργασίας από το Υπουργείο Πρόνοιας στο Υπουργείο Παιδείας και την μετονομασία τους από Σχολές Κοινωνικής Πρόνοιας σε Σχολές Κοινωνικής Εργασίας (Καλλινικάκη, 2011). Σύμφωνα με το συγγραφικό έργο του Υπουργού Κοινωνικής Πρόνοιας κατά τα πρώτα χρόνια της δικτατορίας, Λουκά Πάτρα (1974), η πρώτη απόπειρα συστηματικής εκπαίδευσης των κοινωνικών λειτουργών στην Ελλάδα απέτυχε εξαιτίας του ότι οι σχολές στελεχώθηκαν με ξενόφερτα μοντέλα, ενώ επιχείρησαν να επιβληθούν σε μία αναπτυσσόμενη χώρα, πολιτικές σχεδιασμένες για προβλήματα ανεπτυγμένων χωρών.

Το 1968, ο εν ενεργεία υπουργός κοινωνικής πρόνοιας Ιωάννης Παπαγεωργίου, σε αλληλογραφία του που βρέθηκε ανάμεσα στον ίδιο και τον ΣΚΛΕ, έγραψε ότι «η ελληνική κυβέρνηση κατά τη διάρκεια της γενικής εν εξελίξει

εργασιακής μεταρρύθμισης θα φροντίσει όλα τα υπόλοιπα αιτήματα κοινωνικής εργασίας ... Από την άλλη πλευρά, εκτιμούμε πραγματικά τη συμβολή των κοινωνικών λειτουργών στην εποικοδομητική εφαρμογή των κοινωνικών μας προγραμμάτων ... Το υπουργείο κοινωνικών υπηρεσιών θα λάβει όλα τα κατάλληλα μέτρα για τη συμφέρουσα και συνεκτική οργάνωση των κοινωνικών λειτουργών εν αποστολή» (Ioakimidis, 2011). Η δικτατορία σύντομα επιβράβευσε τους κοινωνικούς λειτουργούς εξασφαλίζοντας τις θέσεις τους στα υπουργεία Δικαιοσύνης και Πρόνοιας (Νομοθετικό Διάταγμα, ΝΔ, 1375/1973). Ο αριθμός των επαγγελματιών που εργάζονταν για το κράτος έφτασε στο μέγιστο αριθμό τους κατά τη διάρκεια αυτής της περιόδου (Vouka et al., 1981). Μια τελευταία προσπάθεια εκ μέρους της χούντας για την προώθηση του επαγγέλματος ήταν η μετατόπιση της εκπαίδευσης της κοινωνικής εργασίας από το Υπουργείο Πρόνοιας στο Υπουργείο Παιδείας, μέσω της ίδρυσης των τεχνικών σχολών τριτοβάθμιας εκπαίδευσης, σχολών επαγγελματιών υγείας στην Πάτρα και στο Ηράκλειο (ΝΔ 335/1973, Μερτζανίδου, 2017).

Ιδιαίτερο ερευνητικό ενδιαφέρον παρουσιάζει η μελέτη του έργου του Υπουργού Κοινωνικής Πρόνοιας, Λουκά Πάτρα, που διατέλεσε σε αυτή τη θέση από το 1968 έως το 1970. Ο ίδιος είχε τοποθετηθεί εκτενώς πάνω στη σημασία που διαδραματίζει η κοινωνική εργασία στην διάπλαση της κοινωνικής πραγματικότητας, ενώ διαφαίνεται έντονα στον λόγο του η ιδεολογική του προσέγγιση η οποία μόνο ενδυναμωτική και χειραφετική δε μπορεί να θεωρηθεί.

Οι κοινωνικοί λειτουργοί έχουν ως αποστολή να ενημερώνουν τα υποκείμενα μερίμνης της κοινωνικής πολιτικής περί των δυνατοτήτων της κοινωνικής προστασίας, να διευκολύνουν τα πρόσωπα αυτά εις την ταχύτεραν σύνδεσιν των με τους αρμοδίους φορείς αλλά κυρίως έχουν ως αποστολή να αποκαθιστούν ορθήν προσαρμογήν των προσώπων τα οποία αντιμετωπίζουν προσωπικά ή κοινωνικά προβλήματα προς το περιβάλλον, την οικογένειαν, την επαγγελματική ομάδα, την κοινωνίαν.... Εις την σύγχρονον κοινωνίαν της ευημερίας τα προβλήματα των μελών της κοινωνίας δεν είναι μόνον υλικά, αλλά και ψυχολογικά και ηθικά. Την υποβοήθισιν τον ανθρώπων να επιλύουν τα προβλήματα των ταύτα αναλαμβάνουν οι κοινωνικοί λειτουργοί. Η κοινωνική εργασία ή κοινωνικήν λειτουργία (social work, fonction sociale) έχει την λεπτήν αποστολήν να υποβοηθεί την άσκησιν της κοινωνικής πολιτικής εις το σύνολον, να ενημερώνη περί των δυνατοτήτων κοινωνικής προστασίας και να συνδέει τα υποκείμενα μερίμνης της κοινωνικής πολιτικής προς τους φορείς ταύτης, ιδιαιτέρως δε να πραγματοποιή την ομαλοποίησιν των σχέσεων μεταξύ ατόμου, ομάδος και κοινωνικού συνόλου. Η Δευτέρα αυτή αποστολή της κοινωνικής εργασίας είναι δυνατόν να θεωρηθεί και ως ιδιαίτερον αντικείμενον της κοινωνικής πολιτικής πέραν των προαναφερθέντων.

Συμπερασματικά, αξίζει να αναφερθεί ότι στα παραπάνω εντοπίζεται η συντονισμένη απόπειρα του καθεστώτος να προσεγγίσει τον επαγγελματικό κλάδο της κοινωνικής εργασίας αφενός για να επιδείξει ένα κοινωνικό πρόσωπο το οποίο αφουγκράζεται τις ανάγκες του λαού και προσλαμβάνει επαγγελματίες «φιλόανθρωπες» προκειμένου να συμβάλει στην ανακούφιση των κοινωνικών αναγκών. Αφετέρου με την εισαγωγή των κοινωνικών λειτουργών σε καίριες θέσεις - παραδείγματος χάριν, στην εκπαίδευση- επιτεύχθηκε ο έλεγχος των νέων για την εξασφάλιση της κοινωνικής ειρήνης, ή αλλιώς, την πρόληψη και έγκαιρη κατάπνιξη κοινωνικών εξεγέρσεων. Η κοινωνική εργασία συνεργάστηκε άρτια με τους άρχοντες του καθεστώτος, αποδεικνύοντας έτσι σε πρακτικό επίπεδο την σύμπνοια που υπάρχει ανάμεσα σε κοινωνική εργασία και κοινωνική πολιτική, με την πρώτη ενίοτε να αποτελεί την πρακτική εφαρμογή των στοχεύσεων της δεύτερης. Η κοινωνική εργασία, εφόσον οι επαγγελματίες κοινωνικοί λειτουργοί υποτάσσονται τυφλά στο καθεστώς, μπορεί δυνητικά να αποτελέσει εκτελεστή των στοχεύσεων της εκάστοτε εξουσίας. Και σε αυτή ακριβώς την πρόταση εντοπίζεται η ανάγκη κριτικής αξιολόγησης των κυβερνητικών εντολών και προγραμμάτων από τους κοινωνικούς λειτουργούς και η διεκδίκηση απελευθερωτικών πρακτικών και καλύτερων συνθηκών διαβίωσης των ωφελούμενων, διαφορετικά δεν αποτελεί φανταστικό σενάριο η αναβίωση του κοντινού παρελθόντος του ρόλου των επαγγελματιών στη δικτατορία.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Στο παρόν, συμπερασματικό κεφάλαιο της εργασίας θα επιχειρήσουμε να συνοψίσουμε τα κεντρικά σημεία τα οποία μελετήσαμε, σε μία προσπάθεια να δώσουμε απαντήσεις στα ερωτήματα που τέθηκαν στην αρχή. Κάναμε λόγο για την χρονική περίοδο της βίαιης εγκαθίδρυσης της Δικτατορίας των Συνταγματαρχών στον ελλαδικό χώρο, και συγκεκριμένα για τις κοινωνικές ρυθμίσεις που πραγματοποιήθηκαν, ως κοινωνικές πολιτικές του καθεστώτος. Ως υπόθεση εργασίας, την οποία καλούμαστε να επαληθεύσουμε ή να διαψεύσουμε σε αυτό το κεφάλαιο, θέσαμε την απόπειρα ηθικής νομιμοποίησης της εξουσίας απολυταρχικών καθεστώτων, και στη συγκεκριμένη περίπτωση του απριλιανού καθεστώτος, τα οποία μέσω της εργαλειακής χρήσης και προβολής κοινωνικών μέτρων και ρυθμίσεων, επιχειρούν τη διάπλαση της συλλογικής μνήμης με έναν θετικά κείμενο τρόπο προς την εξουσία που επέβαλαν παρά την ουσιαστική κατάλυση της δημοκρατίας και του κράτους δικαίου. Για τις ανάγκες της μελέτης μας επιχειρήσαμε την παρουσίαση και ανάλυση ορισμένων εμφατικών παρεμβάσεων στο πεδίο της κοινωνικής προστασίας που σχεδιάστηκαν και υλοποιήθηκαν από την κυβέρνηση της δικτατορίας των συνταγματαρχών αλλά και του χαρακτήρα που αυτές είχαν. Η ανάλυση της διαθέσιμης βιβλιογραφίας αποτέλεσε το κεντρικό μεθοδολογικό εργαλείο προκειμένου να απαντηθεί η υπόθεση εργασίας.

Ένα ακόμα κεντρικό κομμάτι της εργασίας ήταν η αναζήτηση των σχέσεων που ανέπτυξε ο επαγγελματικός κλάδος του νεότευκτου επαγγέλματος της κοινωνικής εργασίας προκειμένου να αναδειχθεί η απόπειρα ιδεολογικής νομιμοποίησης αλλά και η ιστορική εξέλιξη του επαγγέλματος.

Αρχικά, προκειμένου να πλαισιώσουμε αυτή την ερευνητική προσπάθεια, αξίζει να σημειωθεί ότι η δικτατορία της περιόδου 1967-1974 δεν αποτέλεσε τομή στην ακολουθία της ελληνικής ιστορίας, τουλάχιστον από κοινωνικής οπτικής, μιας και με την καχεκτική δημοκρατία και το κράτος της Δεξιάς που κυριαρχούσε πρωτίτερα είχαν τεθεί όλες οι απαραίτητες βάσεις για την εγκαθίδρυση του ανελεύθερου και αντιλαϊκού αυτού καθεστώτος. Όσον αφορά την κοινωνική πραγματικότητα που βίωνε ο λαός εκείνη την περίοδο, σύμφωνα με την

Παπαμικρουλέα (2022, σ. 26) «Ο πολιτισμός της Χούντας αφορούσε σε μία μορφή μαζικής και ακίνδυνης κουλτούρας συμβατής με το σύνθημα «Ελλάς Ελλήνων Χριστιανών» και αποσκοπούσε στην συγκρότηση συλλογικής ταυτότητας υποταγμένης και εξοικειωμένης με την πραγματικότητα της ανελευθερίας».

Προχωρώντας, όμως στην απόπειρα απάντησης της υπόθεσης εργασίας μας, κρίνεται ότι μπορούμε να την επιβεβαιώσουμε και αυτό επειδή, όπως αναλύσαμε και στα παραπάνω κεφάλαια, οι επικεφαλής της δικτατορίας επένδυσαν σε μία κορπορατιστικού τύπου κοινωνική πολιτική, αφού φάνηκε ότι επέλεξαν συγκεκριμένες ομάδες ενδιαφέροντος και εξυπηρετούσαν συμφέροντα. Επιπλέον, κινητήρια δύναμη της όποιας κοινωνικής πολιτικής σχεδιάστηκε, αποτέλεσε η αποφυγή του «κομμουνιστικού κινδύνου». Με αυτόν τον τρόπο παράχθηκε το όποιο κοινωνικό έργο, το οποίο δεν είχε χαρακτηριστικά δημοκρατικά, ούτε πραγματοποιήθηκε για να επιτευχθεί ισότητα. Αντίθετα, είχε πελατειακό και λαϊκιστικό χαρακτήρα και καθιστούσε έναν αποτελεσματικό τρόπο διατήρησης του καθεστώτος στην εξουσία, αφού με την εξυπηρέτηση των συμφερόντων του ο λαός στερούνταν βάσης για μία συγκροτημένη κοινωνική εξέγερση. Με αυτόν τον τρόπο χαράχθηκε στις μνήμες πλήθους κόσμου ότι η δικτατορία δεν ισούται απαραίτητα με την κατάλυση της δημοκρατίας, αφού παρήγαγε κοινωνικό έργο (;).

Ωστόσο, αυτό δεν αποτελεί πραγματικότητα. Η δικτατορία εξορισμού απαιτεί την κατάλυση της δημοκρατίας και του κράτους δικαίου. Όπως αναφέραμε παραπάνω, το απριλιανό καθεστώς δεν αποτέλεσε κάποια φασιστική κυβέρνηση, όπως συνέβη με την δικτατορία του Μεταξά, αλλά ένα παράδειγμα κράτους έκτακτης ανάγκης, το οποίο με την αρωγή του στρατού προχώρησε σε πραξικόπημα και έτσι βίαια κατέλαβε την εξουσία. Γίνεται επομένως κατανοητό ότι επρόκειτο για ένα καθεστώς αντιλαϊκό και αντικοινωνικό, δίχως λαϊκό έρεισμα. Και αυτό μαρτυρά ότι δεν θα μπορούσε μία κυβέρνηση που ανήλθε στην εξουσία με αυτόν τον τρόπο, και που προχώρησε σε λογοκρισία, καταπίεση και διωγμούς δημοκρατικών και αντιστασιακών πολιτών, να παράξει δημοκρατικό κοινωνικό έργο. Εξάλλου η κοινωνική πολιτική διατρέχεται από τις θεμελιώδεις αξίες της ισότητας, της ελευθερίας, της αλληλεγγύης και της δικαιοσύνης (Βενιέρης, 2015). Αξίες εκ

διαμέτρου αντίθετες με την εξουσία που επιβάλλεται εν μέσω ενός αυταρχικού καθεστώτος.

Ιδιαίτερο ερευνητικό ενδιαφέρον προκαλεί η μελέτη της περίπτωσης της κοινωνικής εργασίας εκείνη την εποχή καθώς, ως επιστήμη αποτελεί το πεδίο εφαρμογής της κοινωνικής πολιτικής που σχεδιάζεται από την εκάστοτε εξουσία. Σήμερα, οι κοινωνικοί λειτουργοί, προσπαθώντας να εντοπίσουμε τις ρίζες του επαγγέλματος μας, κάνουμε λόγο για ενδυνάμωση και χειραφέτηση των ωφελούμενων μας. Το παρόν παράδειγμα όμως, αποδεικνύει ότι δεν ήταν πάντα αυτή η πραγματικότητα της κοινωνικής εργασίας. Αντιθέτως, διαδραμάτισε τον ρόλο του στενού συνεργού του καθεστώτος, εισήχθη στα σχολεία για τον έλεγχο της «ατίθας» νεολαίας, διεκδίκησε επαγγελματική και εκπαιδευτική αναβάθμιση και γενικότερα στάθηκε ως πολύτιμος αρωγός στην εξουσία. Τα παραπάνω αποδεικνύουν περαιτέρω το γεγονός ότι οι συνταγματάρχες συνεργάστηκαν με τους κοινωνικούς λειτουργούς, διαπλάθοντας έτσι ένα κοινωνικό πρόσωπο, το οποίο ωστόσο δεν αποσκοπούσε στην υποστήριξη των ευάλωτων πολιτών, αλλά στον ουσιαστικό και από τα κάτω έλεγχο των ατόμων.

Ας συνοψίσουμε την παρούσα εργασία με μία σκέψη του Σωτηρόπουλου (1999, σ. 117)

... Οι αυταρχικές πολιτικές ελίτ, παρ' ότι έχουν κατακτήσει και καταρχήν διατηρούνται στην εξουσία με τη βία, επιδιώκουν την αναπαραγωγή τους με τη δημιουργία θεσμών που απολαμβάνουν ευρύτερη νομιμοποίηση. Καθώς η νομιμοποίηση της δικτατορίας δεν μπορεί να προέλθει από την περιοδική διεξαγωγή ελεύθερων εκλογών -θεσμού κατεξοχήν συστατικού του εναλλακτικού καθεστώτος, δηλαδή της δημοκρατίας- οι δικτατορικές κυβερνήσεις θα τείνουν να μεταχειρίζονται άλλους θεσμούς και να λαμβάνουν άλλα μέτρα, όπως η επιλεκτική διανομή κοινωνικών παροχών, με σκοπό να δημιουργήσουν λαϊκά ερείσματα.

ΕΠΙΛΟΓΟΣ

Κατά την σύλληψη και τον σχεδιασμό της παρούσας εργασίας κεντρικό πυλώνα αποτέλεσε το ενδιαφέρον μου σχετικά με τα αίτια πίσω από τα οποία αποφάσισε μία αυταρχική και πραξικοπηματική κυβέρνηση να οικοδομήσει ένα -προσχηματικό έστω- δίκτυ κοινωνικής προστασίας. Δεν είναι τυχαίο εξάλλου ότι στις συνειδήσεις πολλών πολιτών έχει παραμείνει μία θετική χροιά αναφορικά με τα έργα που υλοποιήθηκαν από την δικτατορία των συνταγματαρχών. Ωστόσο δεν μπορούσα να προσπεράσω το γεγονός ότι επρόκειτο για ένα κράτος έκτακτης ανάγκης. Επρόκειτο, δηλαδή, για μία κυβέρνηση η οποία ήρθε στην εξουσία με τη βία, δίχως λαϊκό έρεισμα. Επιπλέον, κάνουμε λόγο για ένα ξεκάθαρα δεξιού έως ακροδεξιού προσανατολισμού καθεστώς, εξ ορισμού και εκ διαμέτρου αντίθετο από τις ιδεολογικές βάσεις της κοινωνικής πολιτικής, η οποία στηρίζεται πάνω στις αρχές της δημοκρατίας, της αλληλεγγύης, της ισότητας και της αναδιανομής. Τα παραπάνω, λοιπόν, με οδήγησαν στο να αναζητήσω τα αίτια πίσω από την επιλογή της χουντικής κυβέρνησης να πραγματοποιήσει παρεμβάσεις κοινωνικού τύπου, ασχέτως του χαρακτήρα που αυτές έλαβαν. Φυσικά, κατείχαν κεντρική θέση στο μυαλό μου τα εργαλειακά και πελατειακά κίνητρα που ενδεχομένως κινητοποίησαν τη συγκεκριμένη κυβέρνηση, έμενε όμως αυτό να υποστηριχθεί και βιβλιογραφικά. Θαρρώ ότι οι εξεταζόμενες πηγές φώτισαν την παραπάνω υπόθεση, αναδεικνύοντας ότι η δικτατορία των συνταγματαρχών αποτέλεσε μία συνέχεια στην ιστορία της ελληνικής πραγματικότητας και όχι μία τομή, διατηρώντας έτσι, παλαιότερες πρακτικές και δεδομένα. Εκεί, αποτυπώνεται ο εργαλειακός χαρακτήρας των όποιων κοινωνικών παρεμβάσεων οι οποίες υλοποιήθηκαν με σκοπό την εξυπηρέτηση κοινωνικών ομάδων ενδιαφέροντος για την κυβέρνηση προκειμένου να σφετεριστούν την εύνοια και την υποστήριξή τους και να διαιωνιστεί, εν τέλει, η εξουσία τους. Παραπάνω υποστηρίχθηκε ότι η φύση των κοινωνικών μέτρων που λήφθηκαν ήταν κορπορατιστική, με την έννοια ότι η κυβέρνηση προσέγγιζε συγκεκριμένες κοινωνικές ή και επαγγελματικές ομάδες και, με αντάλλαγμα την εύνοιά τους, προχωρούσε σε προνομιακά προς αυτές μέτρα.

Μεθοδολογικά, στο κυρίως μέρος της εργασίας, επιλέχθηκε η εξέταση ποικίλων παραδειγμάτων κοινωνικών παρεμβάσεων σε έναν αριθμό τομέων

κοινωνικής προστασίας προκειμένου να ερευνήσουμε τον χαρακτήρα που αυτές έλαβαν, το κατά πόσο προωθήθηκαν και εν τέλει υλοποιήθηκαν.

Επιπλέον, προσωπικά κίνητρα με οδήγησαν στην εξέταση του πεδίου της κοινωνικής εργασίας, δεδομένου ότι προέρχομαι από τον συγκεκριμένο ακαδημαϊκό και επαγγελματικό χώρο, έναν επαγγελματικό χώρο ο οποίος με κάνει περήφανη με τον απελευθερωτικό χαρακτήρα που έχει λάβει τις τελευταίες δεκαετίες, διαφοροποιώντας τον εαυτό του από το κοντινό του παρελθόν. Έχοντας μελετήσει στην μέχρι τώρα πορεία μου την σκοτεινή ιστορία του επαγγέλματος και τις διασυνδέσεις του με την εξουσία, αλλά και το αστικό και φιλανθρωπικό προσωπείο που είχε λάβει στα γεννοφάσκια του. Τα παραπάνω, σε συνδυασμό με την κεντρική υπόθεση εργασίας που διαπερνά τον πυρήνα αυτής της ερευνητικής προσπάθειας με ώθησαν στο να αναρωτηθώ κατά πόσο οι κοινωνικές λειτουργοί της εποχής αξιοποιήθηκαν εργαλειακά από την χουντική κυβέρνηση προκειμένου να προβάλουν ένα φιλολαϊκό και κοινωνικό χαρακτήρα, ελέγχοντας παράλληλα την νεολαία, τον πυρήνα δηλαδή της όποιας αντίστασης. Αυτό, έμμεσα επιβεβαιώνει τον αρχικό ισχυρισμό ότι η δικτατορία των συνταγματαρχών δεν εντρυφήσε ποτέ στα αλήθεια στην οικοδόμηση κοινωνικού έργου, αλλά επέλεξε να διοχετεύσει τους πόρους της σε μία εργαλειακού, κορπορατιστικού τύπου εξυπηρέτηση συμφερόντων.

Κλείνοντας, θα ήθελα να αναφέρω σε μία νότα προσωπικής ολοκλήρωσης, ότι κρίνω αμέριστης σημασίας την μελέτη του παρελθόντος και την αποδοχή αυτού προκειμένου να μπορέσουμε να ανοίξουμε φτερά και να αντιμετωπίσουμε αποτελεσματικότερα και με μεγαλύτερη διαύγεια το μέλλον.

ΠΗΓΕΣ - ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Ελληνόγλωσση

Ανδρέου, Α. (1999). *Η εκπαιδευτική πολιτική (1967-1974)*. Τεύχος 66: Ιανουάριος - Μάρτιος 1999

Βενιέρης, Δ. (2015). *Κοινωνική πολιτική. Έννοιες & σχέσεις*. Αθήνα: Τόπος.

Βερναδάκης, Χρ. (2009), *Το κοινωνικό κράτος στη Δυτική Ευρώπη: βασικές σημειώσεις παραδόσεων μαθήματος*, Τμήμα Πολιτικών Επιστημών ΑΠΘ: Θεσσαλονίκη.

Γιαννακόπουλος, Α. (2016). *Ο αθλητισμός και η φυσική αγωγή στην Ελλάδα κατά την περίοδο 1967-1974*. Διδακτορική Διατριβή. Δημοκρίτειο Πανεπιστήμιο Θράκης: Κομοτηνή

Γράβαρης, Δ. & Πανταζής, Α. (2011). *Η κρίση του μονεταριστικού κοινωνικού κράτους*. 4^ο διεθνές επιστημονικό συνέδριο της Ελληνικής Εταιρείας Κοινωνικής Πολιτικής. Αθήνα, Νοέμβριος 10-11.

Δομνάκη, Ν. (2023, Απρίλιος 21). Οι διώξεις πανεπιστημιακών από τη Χούντα: Η περίπτωση του Γιάγκου Πεσμαζόγλου. *Αθηναϊκό-Μακεδονικό Πρακτορείο Ειδήσεων*.

Καλλιβρετάκης, Λ. (2013). Χούντα: σημαίνον και σημαινόμενα. Οι περιπέτειες μιας λέξης. *Αρχειοτάξιο*, 15, 109–132. Retrieved from <https://hdl.handle.net/10442/13629>

Καλλινικάκη, Θ. (2011). *Εισαγωγή στη Θεωρία και Πρακτική της Κοινωνικής Εργασίας*. Αθήνα: Τόπος

Κριμπάς, Β.Κ., «Η ανώτατη παιδεία τον καιρό της χούντας», στο Γ. Αθανασάτου, Α. Ρήγος, Σ. Σεφεριάδης, (επιμ.), *Η Δικτατορία 1967-1974: Πολιτικές πρακτικές – Ιδεολογικός λόγος – Αντίσταση*, Καστανιώτης/Ελληνική Εταιρία Πολιτικής Επιστήμης, Αθήνα, 1999, σελ. 135-152.

Μελέα, Β. (2022). *Η δικτατορία των συνταγματαρχών (1967-1974): Μία μελανή σελίδα στη σύγχρονη ελληνική ιστορία* (Διπλωματική εργασία). Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου, Καλαμάτα

- Μαράντου, Κ. (2014). *Κοινωνικό κράτος και δημόσια υγεία στην Ελλάδα. Το χθες και το σήμερα* (Διπλωματική εργασία). Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου, Τρίπολη.
- Μερτζανίδου, Α. (2017). *Η Εκπαίδευση στην Κοινωνική Εργασία στην Ελλάδα. Ιστορική εξέλιξη και σύγχρονη πραγματικότητα* (Διδακτορική διατριβή). Δημοκρίτειο Πανεπιστήμιο Θράκης, Κομοτηνή.
- Νικολακόπουλος, Η. (2001). *Η Καχεκτική Δημοκρατία. Κόμματα και Εκλογές, 1946-1967*. Αθήνα: Πατάκης.
- Νικολόπουλος, Η., (2005). «Οικονομία και πολιτική την περίοδο της Στρατιωτικής Δικτατορίας 1967-1974», στο Θ. Σακελλαρόπουλος, (επιμ.), *Οικονομία και πολιτική στη σύγχρονη Ελλάδα*, τ. Β΄, Διόνικος, Αθήνα, σελ. 255-266.
- Οικονόμου, Χ., «Υγεία και πολιτική στην Ελλάδα κατά τη μεταπολεμική περίοδο», στο Θ. Σακελλαρόπουλος, (επιμ.), *Οικονομία και πολιτική στη σύγχρονη Ελλάδα*, τ. Α΄, Διόνικος, Αθήνα, 2005, σελ.302-232.
- Παπαδόπουλος, Γ. (1968). «*Λόγος Εις συγκέντρωσιν εκπροσώπων των παραγωγικών τάξεων (16 Μαρτίου 1968)*», ό.π., τόμ. Β΄, Σ. 38.
- Παπαμικρουλέα, Σ. (2022). *Νοσταλγώντας (;) την Ελλάδα της Δικτατορίας (1967-1974). Η ανάγνωση του παρελθόντος καθώς αναζητούμε «Τα καλύτερά μας χρόνια»* (Μεταπτυχιακή Διπλωματική εργασία). Ανοιχτό Πανεπιστήμιο, Πάτρα.
- Πάτρας, Λ. (1974). *Κοινωνική Πολιτική*. Αφοί Σακκουλά, Αθήνα.
- Πουланτζάς, Ν. (2006). *Φασισμός και Δικτατορία*. Αθήνα, Θεμέλιο
- Ραϊτσίνης, Χ. (2016). *Παράνομος Τύπος, λογοκρισία και προπαγάνδα κατά τη διάρκεια της δικτατορίας των συνταγματαρχών* (Μεταπτυχιακή Διπλωματική Εργασία). Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη
- Σκαμνάκης, Χ. (2022). Αρχικές στοχεύσεις και καθοριστικές στρεβλώσεις κατά την απόπειρα θεμελίωσης κοινωνικού κράτους στην Ελλάδα. Στο Κασσιμάτη,

Κ., Παπαθεοδώρου, Χ. & Σκαμνάκης, Χ. (επιμ.), *Κοινωνική θεωρία και κοινωνική πολιτική. Διαστάσεις της κοινωνικής αλλαγής και αναπαραγωγής* (σ. 107-122). Αθήνα: Τόπος

Σωτηρόπουλος, Δ., «Ο μπουρλοτιέρης κομμουνιστής και ο πένης και νήστις εργάτης: Η κοινωνική πολιτική της δικτατορίας», στο Γ. Αθανασάτου, Α. Ρήγος, Σ. Σεφεριάδης, (επιμ.), *Η Δικτατορία 1967-1974: Πολιτικές πρακτικές – Ιδεολογικός λόγος – Αντίσταση*, Καστανιώτης/Ελληνική Εταιρία Πολιτικής Επιστήμης, Αθήνα, 1999, σελ. 115-131.

Ταμαλαλίδου, Χ. (2014). *Κοινωνική πρόνοια και υγεία την περίοδο της δικτατορίας του Ι. Μεταξά 1936-1940* (Μεταπτυχιακή Διπλωματική εργασία). Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου, Κόρινθος.

Τάσσης, Χ. Δ. (2022). Ελληνικός κοινωνικός σχηματισμός και κοινωνική πολιτική: η περίπτωση του ΠΑΣΟΚ (1974-2012). Στο Κασσιμάτη, Κ., Παπαθεοδώρου, Χ. & Σκαμνάκης, Χ. (επιμ.), *Κοινωνική θεωρία και κοινωνική πολιτική. Διαστάσεις της κοινωνικής αλλαγής και αναπαραγωγής* (σ. 123-140). Αθήνα, Τόπος.

Τσιρίδης, Γ. (2017). *Η ελληνική κοινωνία πολιτών στη Δικτατορία των Συνταγματαρχών. Τυπική και Άτυπη Αντιστασιακή Δράση* (Αδημοσίευτη Διδακτορική διατριβή). Εθνικό Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, Αθήνα.

Φερώνας, Α. & Κουραχάνης, Ν. (χ.χ.). *Μετασχηματισμοί στις Αναγνώσεις των Κοινωνικών Δικαιωμάτων και των Κοινωνικών Ανισοτήτων στο Κεϋνσιανό και το Νεοφιλελεύθερο Κράτος Ευημερίας*.

Φερώνας, Α. & Λαλιώτη, Β. (2021). Κοινωνική Πρόνοια: Μια επισκόπηση του πεδίου. *Κοινωνική Πολιτική*, 15, 7-28

ΧΕΝ (1973), ΧΕΝ, *Ανωτέρα σχολή κοινωνικής πρόνοιας 1948-1973*, ΧΕΝ επετειακή έκδοση, Αθήνα

Ξενόγλωσση

Ferrera, M. (1996). The “southern model” of welfare in social Europe. *Journal of European Social Policy*, 6(1): 17-37.

Ioakimidis, V. (2011). Expanding imperialism, exporting expertise: International social work and the Greek project, 1946—74. *International Social Work*, 54(4), 505–519. doi:10.1177/0020872810385832
10.1177/0020872810385832

Ioakimidis, V., & Teloni, D.-D. (2013). *Greek social work and the never-ending crisis of the welfare state. Critical and Radical Social Work*, 1(1), 31–49. doi:10.1332/204986013x665965 *

Ioakimidis, V., & Trimikliniotis, N. (2020). Making Sense of Social Work’s Troubled Past: Professional Identity, Collective Memory and the Quest for Historical Justice. *The British Journal of Social Work*, 50(6), 1890–1908. <https://doi.org/10.1093/bjsw/bcaa040>

Katrougalos, G. S. (1996). *The South European Welfare Model: the Greek Welfare State, in Search of an Identity. Journal of European Social Policy*, 6(1), 39–60. doi:10.1177/095892879600600103

Vouka, M., D. Madianou, D. Scrobolitha and K. Samoiri (1981). ‘*Reflections on the Study of GASW Concerning the Employment of Social Workers*’, paper presented at the 2nd National Social Work Conference, GASW, Athens.

Νόμοι

Νομοθετικό Διάταγμα 67/1968 «Περί λήψεως μέτρων δια την κάλυψιν των υγειονομικών αναγκών της υπαίθρου»

Αναγκαστικός Νόμος 129/1967 «περί οργανώσεως και διοικήσεως της Γενικής Εκπαιδεύσεως και άλλων τινών διατάξεων»

Νόμος 335/1973 «Περί κυρώσεως. τροποποιήσεως των άρθρων 11, 12, 13, 14 του καταστατικού του Ταμείου Προνοίας»

Νομοσχέδιο 425/1964 «Περί Τεχνικής Εκπαιδεύσεως»

Νομοσχέδιο 735/1964 «Περί ιδρύσεως Πανεπιστημίων»

Νομοσχέδιο 1375/1973 «Περί συστάσεως και λειτουργίας κοινωνικής υπηρεσίας
εις τας φυλακάς και σωφρονιστικά και αναμορφωτικά καταστήματα
ανηλίκων»

Νομοσχέδιο 4379/1964 «Περί Οργανώσεως και Διοικήσεως της Γενικής
Εκπαιδεύσεως (Στοιχειώδους και Μέσης)»

Ιστοσελίδες

Χατζόπουλος, Α. (2010), «Κοινωνικό κράτος: τέλος εποχής», Social Welfare
Magazine ΝΟΗΜΑ, ανάκτηση από τον ιστότοπο
[http://www.swm.gr/index.php?option=com_content&view=article&id=2
12&Itemid=](http://www.swm.gr/index.php?option=com_content&view=article&id=212&Itemid=)